

Łukasz Kuliński ■

Jak działa sprawiedliwość naprawcza? Wstyd, wina i sprawiedliwość proceduralna podczas spotkań naprawczych

How does restorative justice work? Shame, guilt and procedural justice in restorative meetings

Abstrakt: Sprawiedliwość naprawcza (RJ), pomimo prężnego rozwoju na świecie, w Polsce jest zagadnieniem niszowym. Wpływ RJ na poszczególne osoby w niej uczestniczące jest od lat szeroko badany. Jednocześnie stosunkowo niedawno zaczęto eksplorować zagadnienie, jak właściwie działają spotkania naprawcze, co ma umożliwić takie ich projektowanie, aby przynosiły jak najlepsze rezultaty. W artykule podejmuję te właśnie kwestie. Omawiam i konfrontuję z badaniami teorię reintegrującego zawstydzania, sprawiedliwości proceduralnej oraz koncepcję gotowości w kontekście sprawiedliwości naprawczej. Analizuję, w jaki sposób te teorie wzajemnie na siebie oddziałują, co ma na celu ukazanie czynników wpływających na wyniki spotkań naprawczych, w tym mediacji. Na podstawie dokonanej syntezy, wskazuję kluczowe obszary dla rozwoju praktyki mediacji w Polsce.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość naprawcza, mediacja, sprawiedliwość proceduralna, teoria reintegrującego zawstydzania, koncepcja gotowości, wina, wstyd

Abstract: Restorative justice (RJ), despite its thriving development worldwide, remains a niche issue in Poland. The impact of RJ on individuals participating in it has been widely studied for years. Simultaneously, exploration into how restorative meetings actually work has only recently begun, aiming to design them to produce the best possible results. In this article, I address these very issues. I discuss and confront research on the theory of reintegrative shaming, procedural justice and concepts of readiness in the context of restorative justice. I analyze how these theories interact with each other, aiming to highlight the factors that influencing the outcomes of restorative meetings, including mediations. Based on the synthesis, I identify key areas for the development of the practice in Poland.

Keywords: restorative justice, victim-offender mediation, procedural justice, reintegrative shaming theory, concept of readiness, guilt, shame

Łukasz Kuliński, Uniwersytet Warszawski, Polska, l.kulinski0@gmail.com,
ORCID: 0009-0004-7258-4778

Wstęp

Praktyki w pełni tożsame lub nawiązujące do sprawiedliwości naprawczej (*restorative justice* – RJ) jako reakcji na przestępczość obecne są w wielu państwach na świecie (najczęściej jest to mediacja), szczególnie w prawie wszystkich państwach w Europie, choć ich praktyczne stosowanie napotyka liczne problemy (Van Ness 2005; Zinsstag, Teunkens, Pali 2011; Varfi, Parmeniter, Aertsen 2014; Dünkel, Grzywa-Holten, Horsfield 2015; Biff et al. 2016: 133–141). Najczęściej przytaczaną definicją RJ w literaturze, jest ta zaproponowana przez Tony’ego F. Marshalla. Określa on sprawiedliwość naprawczą jako „proces, podczas którego strony dotknięte określonym przestępstwem wspólnie ustalają, jak radzić sobie z jego bezpośrednimi skutkami i konsekwencjami na przyszłość” (Marshall 1999: 5, tłumaczenie za: Szczepaniak 2016: 125).

Znacznie obszerniejsza oraz bliższa założeniom RJ jest definicja zaproponowana przez Marka S. Umbreita

Sprawiedliwość naprawcza to ukierunkowany na ofiarę sposób reagowania na przestępstwo, który umożliwia ofierze, sprawcy, ich rodzinom oraz członkom wspólnoty zaadresowanie szkód (krzywd) spowodowanych przestępstwem. W sprawiedliwości naprawczej dąży się do: włączenia stron w proces oferowania ofiarom wsparcia i pomocy; pociągania sprawców do bezpośredniej odpowiedzialności wobec pokrzywdzonych osób i społeczności; naprawienia emocjonalnych i materialnych szkód; zapewnienia zainteresowanym stronom (ofiaram, sprawcy, rodzinom i innym osobom wspierającym) możliwości dialogu i rozwiązywania problemów; oferowania sprawcom możliwości rozwoju kompetencji społecznych i reintegracji do wspólnoty; oraz wzmocnienia bezpieczeństwa publicznego poprzez budowanie wspólnoty (Umbreit 2000: 1).

Sprawiedliwość naprawcza ma na celu zaspokajanie potrzeb (uzdrowienie) osób pokrzywdzonych, naprawianie szkód wyrządzonych przez sprawców, zaspokajanie potrzeb wspólnoty w zakresie bezpieczeństwa oraz reintegrację sprawców i ofiar ze społecznością, przy jej aktywnym wsparciu (Zehr 1990; Sullivan, Tifft 2008; Van Ness, Strong 2015; Derby 2021). W sprawiedliwości naprawczej dąży się więc do zaangażowania trzech czynnych stron, tj. osoby pokrzywdzonej, sprawcy oraz wspólnoty. W literaturze nie ma pełnej zgody co do tego, jakie osoby należy włączać do tej ostatniej kategorii. Można natomiast wyróżnić trzy poziomy wspólnoty. Po pierwsze bliskich osoby pokrzywdzonej oraz sprawcy (rodzina, przyjaciele, inne ważne osoby), najczęściej nazywane osobami wspierającymi. Po drugie osoby, które są zaangażowane w konflikt, np. świadkowie czy ofiary pośrednie. Trzecia grupa obejmuje profesjonalistów, czyli funkcjonariuszy policji, kuratorów czy prawników (McCold 1995; Zalewski 2006: 202–203; Scheuerman, Keith 2015: 79–84; Szczepaniak 2016: 163).

Najczęściej wymienia się trzy podstawowe modele sprawiedliwości naprawczej, tj. mediacje, konferencje sprawiedliwości naprawczej oraz kręgi naprawcze. W pierwszym z nich uczestniczy sprawca czynu, osoba pokrzywdzona oraz mediator. W drugim procesie angażuje się także osoby wspierające obie strony oraz te

zainteresowane zdarzeniem (ofiary pośrednie, profesjonaliści czy inni członkowie wspólnoty). Podstawą trzeciego modelu (najrzadziej stosowanego) jest zaangażowanie szerokiej wspólnoty lokalnej w poszukiwaniu rozwiązania konfliktu lub głębszych problemów występujących w danych grupach społecznych.

Paula McCold i Ted Wachtel (McCold 1995; 2000: 399–406; McCold, Wachtel 2003), a następnie Jonathan Derby¹ (2021) zaproponowali klasyfikacje tych praktyk na podstawie ich poziomu „naprawczości”. Dzielią one różne działania w duchu sprawiedliwości naprawczej na trzy poziomy, tj. programy częściowo naprawcze (*partly restorative*), znacząco naprawcze (*mostly restorative*) oraz w pełni naprawcze (*fully restorative*). Pierwszy poziom to różne działania zwrócone w stronę tylko jednego z aktorów – wspólnoty, ofiary albo sprawcy. Przykładem mogą być działania mające zadośćuczynić ofiarom czy Wrocławskiego Centrum Sprawiedliwości Naprawczej, które koordynuje różnego rodzaju pracę osób skazanych na rzecz społeczności. Na drugim poziomie angażuje się dwie strony, przykładem będzie mediacja. Praktyki w pełni naprawcze to takie, które angażują wszystkie trzy strony, czyli np. konferencje sprawiedliwości naprawczej. Zaproponowany podział bezpośrednio nawiązuje do wartości, teorii i celów RJ, nie należy więc, tak jak ma to czasami miejsce w polskim dyskursie, utożsamiać mediacji z RJ. Szczególnie że w Polsce mediacje najczęściej wpisuje się w nurt alternatywnych metod rozwiązywania sporów (ADR – *Alternative Dispute Resolution*), co nie jest tożsame ze sprawiedliwością naprawczą (Matczak 2021: 402; Mikołajczuk, Waszkiewicz 2022: 24). Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. UE z 14.11.2012 r., L 315, s. 57) oraz Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych utożsamiają mediację ze sprawiedliwością naprawczą. Natomiast podejście prawne nie powinno być podstawą analiz sprawiedliwości naprawczej i jej stosowania w praktyce. Pojęcie sprawiedliwości naprawczej obejmuje coraz więcej różnego rodzaju działań, dlatego właściwe ich umieszczenie na skali „naprawczości” będzie kluczowe dla ich projektowania, stawiania właściwych celów i oceniania ich realizacji oraz debaty.

W Polsce sprawiedliwość naprawcza cieszyła się dużym zainteresowaniem w latach 90. XX w. i pierwszej dekadzie XXI w. Przyczyniło się to do pierwszego eksperymentalnego programu mediacji w sprawach nieletnich, w którym pierwsze spotkania mediacyjne zaczęto przeprowadzać już w 1995 roku (szerzej o programie: Czarnecka-Działuk, Wójcik 1999; 2001). Przedstawiciel Rady Europy, Wolfgang Rau ocenił ten program bardzo pozytywnie, stwierdzając, że „może być wzorowym dla innych krajów Europy Centralnej i Wschodniej, które chcą wprowadzać mediację do swego systemu prawnego” (Wójcik 1999: 155).

¹ Jonathan Derby używał innych pojęć oraz inaczej zaklasyfikował poszczególne działania, jednak podstawa klasyfikacji oraz przypisanie najważniejszych praktyk do poszczególnych poziomów jest wspólną częścią dla tych trzech badaczy.

Niestety te dość obiecujące początki nie doprowadziły do ugruntowania mediacji w praktyce przedstawicieli i przedstawielek wymiaru sprawiedliwości. Zgodnie z art. 23a kodeksu karnego (k.k.), sprawa do mediacji może zostać skierowana na wniosek stron oraz przez organy postępowania przygotowawczego i sąd. Liczba mediacji karnych od 2007 r. (z małymi zmianami spowodowanymi zapewne zamianą przepisów oraz pandemią) utrzymuje się na poziomie około 3700–4100 spraw rocznie. W 2023 r. do mediacji skierowano 1,25% wszystkich spraw osądzonych. Najczęściej kierowanymi sprawami do mediacji karnych są przestępstwa z art. 207 k.k., czyli znęcanie się (Ministerstwo Sprawiedliwości b.d.).

Jedynie około 60–65% mediacji karnych kończy się ugodą, co jest dość niskim odsetkiem. Przy bliższym spojrzeniu na statystyki okazuje się, że w 2023 r. jedynie 40% mediacji prowadzonych przez instytucje zakończyło się ugodą (131 z 401), kiedy mediacje prowadzone były przez osoby uprawnione, ten odsetek wyniósł 64% (Ministerstwo Sprawiedliwości b.d.) Badania mediacji w innych krajach wskazują, że ugody zawierane są znacznie częściej, tj. od 70 do 90% mediacji (Umbreit, Vos, Coates 2004: 204; Hagemann 2011: 45; Kury, Kuhlmann 2017: 13; Hansen, Umbreit 2018: 102).

Pomimo obecnej stagnacji widocznej w powyższych statystykach, wydaje się, że sprawiedliwość naprawcza ma w Polsce potencjał rozwojowy. Nie można zignorować oddolnych inicjatyw wdrażających tę ideę w Polsce. Wspomnieć należy chociażby o prowadzonym w latach 2020–2022 pilotażowym programie mediacji po wyroku (Lewicka-Zelent 2022), wspomnianych już działaniach kierowanych przez Centrum Sprawiedliwości Naprawczej we Wrocławiu, mieście, które ogłoszono miastem sprawiedliwości naprawczej (Matczak 2021; Banasiewicz-Ossowska 2022), czy projektach mających usprawniać funkcjonowanie mediacji, jak np. wprowadzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (Smalcerz 2021). Pomimo powyższych i innych działań popularyzacyjnych, potencjał dla mediacji i szerzej sprawiedliwości naprawczej nie jest w pełni wykorzystany, a jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest obecny porządek prawny oraz ciągła niechęć kierowania spraw do mediacji wyrażana przez organy wymiaru sprawiedliwości (Matczak et al. 2022: 20). Wiedza o mediacji w społeczeństwie ciągle jest mała, ponadto wydaje się, że mediacja przez społeczeństwo nie jest postrzegana w kategoriach naprawczych (Matczak 2018; 2019).

Obecnie badania dotyczące mediacji w Polsce prowadzone są głównie pod kątem przyczyn blokujących jej upowszechnienie oraz jak można je niwelować, rozważań dogmatycznych, problemów dotyczących mediatorów, czyli ich szkoleń, profesjonalizmu, list mediatorów oraz analiz statystycznych. Skuteczność mediacji jest mierzona głównie poprzez liczbę ugód względem mediacji zakończonych brakiem ugody, czasem trwania całej procedury oraz ostatnio kosztami ponoszonymi przez Skarb Państwa (Gumrzyńska, Morka 2009; Sitarz et al. 2012a; 2012b; Czarnecka-Działuk 2013; 2022; Rudolf et al. 2017; Zielińska, Klimczak 2020; Włodarczyk-Madejska 2022). Te wskaźniki sprowadzają jej efektywność do liczby załatwianych spraw przez sądy i prokuraturę.

Natomiast efektywność sprawiedliwości naprawczej w literaturze anglojęzycznej od lat analizowana jest między innymi z perspektywy wpływu na osoby w niej uczestniczące. Różne działania poddane były licznym analizom w poszukiwaniu wpływu na sprawców, osoby pokrzywdzone oraz (zdecydowanie rzadziej) wspólnotę. Znalaziono wiele pozytywnych skutków względem obecnej procedury sądowej, takich jak: zmniejszenie recydywy; zwiększone poczucie legitymizacji wobec prawa, czyli jego uznania i akceptacji; czy zwiększone poczucie sprawiedliwości proceduralnej, oraz wiele innych. Jednocześnie we wszystkich tych aspektach zauważa się także negatywny wpływ RJ lub jego brak. Podobna sytuacja dotyczy osób pokrzywdzonych, z tym że przeważnie, choć nie zawsze, sprawiedliwość naprawcza pozytywnie wpływa na ofiary. Znalaziono między innymi pozytywny wpływ na zmniejszenie strachu przed ponowną wiktymizacją, poziomu stresu pourazowego (PTSD) czy wysokie zadowolenie z przebiegu i wyniku procesu. Pośród osób wprowadzających idee RJ oraz praktyków problematyczne wydaje się między innymi przejście z zakorzenionego myślenia w kategoriach punitywnej kontroli i nastawienia na typowe cele stawiane przed obowiązującym systemem reakcji karnej na kategorię współpracy i wspólnego rozwiązywania problemów (Koss, Bachar, Hopkins 2003; Latimer, Dowden, Muise 2005; Sherman et al. 2005; Sherman, Strang 2007; Pemberton, Winkel, Groenhuijsen 2008; Livingstone, MacDonald, Carr 2013; Strang et al. 2013; Vaandering 2013; Braithwaite 2014; Angel et al. 2014; Miller, Hefner 2015; Sherman et al. 2015a; Sherman et al. 2015b; Piggott, Wood 2018; Nascimento et al. 2023).

Podkreślić jednak należy, że badanie sprawiedliwości naprawczej jest dość problematyczne, szczególnie porównując ją z „tradycyjnym” wymiarem sprawiedliwości. Mianowicie z uwagi na dobrowolność uczestnictwa w tym procesie, następuje wstępna selekcja uczestników badań. Osoby, które wyraziły zgodę na udział w spotkaniach naprawczych, będą prawdopodobnie już na wstępie pozytywnie nastawione do procesu, a nawet jeżeli nie to bez wątpienia ma miejsce selekcja osób, które z jakiś powodów odmówiły udziału w takich procedurach i odwrotnie. Czynniki te mogą wpływać na postawy i ocenę procesu przez sprawców oraz osoby pokrzywdzone. Można minimalizować ten efekt przy wykorzystaniu randomizowanych badań kontrolowanych (*randomized control trial* – RCT), czyli losowym doborze uczestników do interwencji RJ oraz drogi procesowej. Taką metodę zastosowano między innymi w cytowanych powyżej oraz w dalszej części, projektach *Reintegrative Shaming Experiments* (RISE) oraz *Jerry Lee Program of Randomized Trials of Restorative Justice Conference* (Sherman et al. 2005; Sherman et al. 2015a). Nie zmienia to jednak faktu, że należy ostrożnie interpretować wyniki badań, szczególnie zachowawczo traktować porównania RJ z procesem karnym.

W ostatnich latach zaczęto dostrzegać braki w wiedzy dotyczącej tego, jak właściwie działa sprawiedliwość naprawcza. Dynamicznie zaczęła się rozwijać debata dotycząca teoretycznych aspektów sprawiedliwości naprawczej. Jej celem jest rozumienie jak właściwie oddziałują spotkania naprawcze na jej uczestników, jakie czynniki wpływają na pozytywne i negatywne wyniki spotkań napraw-

czych oraz dalsze losy osób w nich uczestniczących, a w konsekwencji, w jakich przypadkach warto stosować tę formę reakcji oraz jak prowadzić i projektować spotkania naprawcze. Zaczęto więc przechodzić z pytania „*what works*” na „*how it works*” (Bazemore, Green 2007: 290–292; Rossner 2013; Bolitho 2015: 257–259; 2017; Suzuki, Yuan 2021: 1348). Ten właśnie aspekt osadziłem w centrum tego artykułu ponieważ jest on całkowicie nieobecny w polskiej literaturze, a może wprowadzić pewną nowość w myśleniu o reformie i rozwoju instytucji mediacji.

Z powyższych powodów w kolejnych częściach artykułu przybliżone zostaną wybrane teoretyczne aspekty sprawiedliwości naprawczej wraz z dotyczącymi ich badaniami. Wybrałem moim zdaniem trzy najistotniejsze oraz najpopularniejsze teorie lub koncepcje obecne w debacie, tj. teorię reintegrującego zawstydzania, sprawiedliwości proceduralnej oraz koncepcję gotowości. Poprzez ich systematyzację wraz z przeglądem badań wykazuję, że nie są to teorie osadzone w próżni, a wręcz odwrotnie – wzajemnie się uzupełniają i są od siebie współzależne, a ich wpływ na wynik spotkań naprawczych jest znaczny. Oczywiście powyższy wybór opiera się na trendach obecnych w literaturze przedmiotu, będąc jednocześnie wyborem subiektywnym.

1. Teoria reintegrującego zawstydzania

1.1. Streszczenie teorii

Teoria reintegrującego zawstydzania jest jedną z najważniejszych oraz najszerzej znanych koncepcji teoretycznych wykorzystywanych do opisu sprawiedliwości naprawczej. Jej twórca John Braithwaite opisał ją w szeroko cytowanej książce *Crime, shame and reintegration* wydanej w 1998 roku. Najważniejsza jej teza sprowadza się do rozróżnienia dwóch typów naznaczania społecznego, które prowadzą do zawstydzania. Pierwszy typ, czyli zawstydzanie (naznaczanie) stygmatyzujące oraz dezintegrujące jest kryminogenne, zgodnie z tym, jak zostało to opisane przez przedstawicieli nurtów naznaczania w kryminologii. Drugi typ to naznaczanie reintegrujące nazwane przez autora zawstydzaniem reintegrującym. W tym drugim procesie nie potępia się sprawcy, lecz jego czyn, rozpoczynając jednocześnie proces wybaczenia i reintegracji ze społeczeństwem (Braithwaite 1989: 1–20).

John Braithwaite dostrzegł w opisanych i krytykowanych przez antynaturalistów procesach naznaczania szansę na przeciwdziałanie przestępczości. Zauważył, że naznaczanie może być skutecznym narzędziem do zwalczania przestępczości, lecz musi ono przyjąć formę zawstydzania reintegrującego. Zamiast formalnych reakcji państwa, wzmacniających naznaczanie stygmatyzujące, proponuje nieformalne reakcje oparte na wspólnotcie. Przestępczość ma być najsprawniej kontrolowana przez lokalne wspólnoty z udziałem ważnych dla sprawcy osób.

W tej koncepcji to nie kara działa odstrasza­jąco, a wiążący się z nią lub innymi działaniami wstyd przed znaczącymi innymi. To, co odróżnia końce kontinuum zawstydzania jest fakt, że skutkiem zawstydzania dezintegrującego jest rozpad więzi, w drugim typie od razu rozpoczyna się proces reintegracji, czyli wybaczenia i ponownego włączania sprawcy do wspólnoty (bliskiej i dalszej). Bez tego drugiego czynnika naznaczanie doprowadza do ceremonii degradacji statusu i dalszych negatywnych konsekwencji opisywanych przez antynaturalistów. Reintegracja, tak jak i zawstydzanie, może przybierać bardzo różne formy: od w pełni nieformalnych i skromnych gestów, do bardziej sformalizowanych ceremonii (jakimi są np. konferencje sprawiedliwości naprawczej). Najistotniejsze jest jednak, aby zawstydzanie dokonywało się poprzez potępienie czynu (nie sprawcy, jak ma to miejsce podczas naznaczania), a po nim następowały ceremonie reintegracji (Braithwaite 1989: 20–83).

Udział w tych ceremoniach muszą brać znaczący inni. Zdaniem autora sumienie, czyli kontrola wewnętrzna, jest produktem internalizacji kontroli zewnętrznej oraz jednym z najskuteczniejszych mechanizmów powstrzymywania się jednostek od podejmowania zachowań nieakceptowanych. Jedną z technik kontroli zewnętrznej jest zawstydzanie jednostki przez najbliższych. W odróżnieniu od kary niesie ono dużo potężniejszy ładunek symboliczny i psychologiczny, gdyż wstyd jest wynikiem uświadomienia sobie zachowania się w sposób niewłaściwy czy niemoralny, a najsilniejszy wstyd wywołują w jednostce osoby najbliższe. Oczywiście John Braithwaite zauważa, iż kara także może działać zawstydzająco, ale rzadko kiedy wiąże się z następczym działaniem reintegrującym, które jak wskazywałem wyżej, jest koniecznym do właściwej kontroli przestępczości (Braithwaite 1989: 20–83). Jak pisze sam autor:

tolerancja dla przestępczości pogarsza sytuację; stygmatyzacja, czyli dezintegrujące zawstydzanie jeszcze bardziej pogarsza sytuację; natomiast reintegrujące zawstydzanie, dezaprobata w ramach kontinuum szacunku dla sprawcy, zakończona rytuałami przebaczenia zapobiega przestępczości (Braithwaite 1999: 39).

W sądzie ma miejsce głównie naznaczenie, w sprawiedliwości naprawczej następuje po nim reintegracja. Przebaczenie i reintegracja są możliwe, ponieważ sprawca przestaje być widziany jako „zły” przestępca, zaczyna być bowiem postrzegany przez własną historię, więc jego czyn nie definiuje całej osoby. Podobnie osoby pokrzywdzone przestają być dla sprawców anonimowe, dokładnie wiadomo, jakie były następstwa konkretnego zachowania. Zwraca się także uwagę, że reintegrujące zawstydzanie sprzyjać ma zwalczaniu technik neutralizacji Greshama Sykesa i Davida Matzy. Opowieść ofiary o skutkach przestępstwa, nawet jeżeli nie trafi do sprawcy, to może trafić do jego bliskich, którzy właśnie w procesie zawstydzania mają zneutralizować różnorakie racjonalizacje stojące za popełnieniem danego czynu zabronionego (Braithwaite, Mugford 1994: 143–145). Warto jednak zaznaczyć, że powyższa teoria i jej aplikacja w ramach sprawiedliwości naprawczej, na pierwszym miejscu stawia sprawcę, a nie osobę pokrzywdzoną. Zdaje się, że

jest wręcz ona w pewnym sensie wykorzystywana jako środek do przeciwdziałania przyszłej przestępczości sprawcy. Jak stwierdza twórca teorii: „ofiary odgrywają kluczową rolę w tym procesie [wzięcia przez sprawcę odpowiedzialności za swoje czyny – Ł.K.], ponieważ są w wyjątkowej pozycji, aby móc zakomunikować [sprawcy – Ł.K.] nieodpowiedzialność jego działania” (Braithwaite, Mugford 1994: 144).

1.2. Rewizja pierwotnych założeń teorii reintegrującego zawstydzania

Twierdzenia Braithwaite’a poddano dużym badaniom przeprowadzanym w ramach projektu *Reintegrative Shaming Experiments (RISE)*, który rozpoczęto w 1994 roku. Między innymi na ich podstawie w 2001 roku teorie poddano pierwszej dużej rewizji (Ahmed et al. 2001). Poziom zawstydzania reintegrującego i dezintegrującego mierzono dwiema metodami, przy zastosowaniu wcześniej testowanej skali *Global Observational Ratings Instrument*. Po pierwsze, obserwując spotkania naprawcze oraz rozprawy sądowe, oceniając w ośmiopunktowej skali pięć wskaźników, tj. szacunek okazywany sprawcy (w jakim stopniu otrzymywał wsparcie, jak wyraźnie było ono komunikowane?), potępienie czynu (w jakim stopniu wyrażano potępienie czynu?), potępienie sprawcy (jak często stosowano naznaczające etykiety, jak np. „przestępca?”), wybaczenie sprawcy (jak wyraźnie zakomunikowane było mu wybaczenie?) oraz wyrażany przez niego wstyd (w jakim stopniu wziął odpowiedzialność za swoje czyny i wyrządzone szkody?). Drugim elementem były wywiady ze sprawcą, przeprowadzane od dwóch do sześciu tygodni od interwencji, podczas których pytano między innymi, o to co sądzi co inni myśleli o nim podczas interwencji, co myśli o swoim czynie, czy co czuł podczas spotkania lub rozprawy sądowej (Harris, Burton 1997; 1998; Harris 2001: 97–107).

W wyniku badań początkowe twierdzenie, że zawstydzanie reintegrujące oraz dezintegrujące są osadzone na dwóch przeciwnych końcach kontinuum, okazało się błędne. Nathan Harris zauważył, że powyższe mechanizmy występują jednocześnie. Podczas konferencji naprawczych występował wyższy poziom naznaczania reintegrującego niż w sądzie, przy czym równocześnie występowało naznaczanie dezintegrujące (Harris 2001). Jak stwierdzają autorzy późniejszego raportu z dalszych badań w ramach powyższego projektu:

doświadczenie sprawcy [z udziału w konferencjach sprawiedliwości naprawczej – Ł.K.] można osadzić jednocześnie w dwóch niezależnych wymiarach, takich jak wysoki poziom zarówno stygmatyzującego, jak i reintegrującego zawstydzania, tak więc zawstydzanie obu typów może współistnieć w sposób, który zwiększa poczucie winy sprawcy (Sherman et al. 2015a: 22).

Zwrócono także uwagę na taktyki radzenia sobie przez jednostkę z zawstydzaniem. Pierwszym sposobem odpowiedzi na zawstydzanie jest uznanie wstydu, co obejmuje: przyznanie się do tego uczucia z powodu nieakceptowalnego zachowania; gotowość do wzięcia odpowiedzialności za swoje działania; oraz chęć naprawienia wyrządzonych krzywd. Następnie konieczna jest możliwość właściwego rozłado-

wania wstydu, która związana jest z istnieniem mechanizmu przywracania relacji społecznych (reintegracji). Aby nie pojawił się gniew, odrzucenie siebie i innych konieczne jest, aby jednostka miała poczucie, że nie jest odrzucona przez innych. Szczególną rolę odgrywają tu relacje interpersonalne (m.in. zaufanie czy poczucie wsparcia od ważnych innych). Jednostka mająca poczucie, że zostanie odrzucona wskutek zawstydzania nie będzie w stanie właściwie sobie z nim poradzić, w konsekwencji nie będzie możliwe osiągnięcie zakładanych celów w ramach spotkań naprawczych (Ahmed 2001: 229–236; Harris 2001: 192–206).

Jednostka może także nie uświadamiać sobie wstydu, nie zgadzając się z tym, że zrobiła coś niewłaściwego, czego powinna się wstydzić. Nie będzie więc brała odpowiedzialności za swoje działania, a tym samym nie będzie dążyć do naprawienia skutków i przyczyn swoich działań. Bez wystąpienia wewnętrznych mechanizmów sankcjonujących, nie będzie miała możliwości poradzenia sobie z uczuciem wstydu. Jednostki mogą nie uznawać krytyki swojego zachowania, reagując złością na przejawy kontroli zewnętrznej, a w konsekwencji zrywając relacje z innymi oraz szukając „kozła ofiarnego”. Takie osoby domagają się jednocześnie zadośćuczynienia za, ich zdaniem, niewłaściwe potraktowanie. Możliwe jest także, że jednostka początkowo zaprzecza, iż zachowała się niewłaściwie, ale reakcja innych czy osobowość konkretnej osoby może jej uniemożliwiać tłumienie uczuć przez dłuższy czas. W konsekwencji taka osoba odczuwa dyskomfort (ale nie wstyd) wynikający z reakcji innych, przez co zaczyna usprawiedliwiać swoje zachowanie (zniekształcać rzeczywistość, np. podważać wersje wydarzeń). Prowadzi to do strachu przed odrzuceniem czy poczuciem odrzucenia („ja nic złego nie zrobiłam, a oni mnie krytykują”) przekonania, że to inni są winni oraz gniewu na osoby zawstydzające (Ahmed 2001: 233–240). Sposób, w jaki jednostki zarządzają wstydem i radzą sobie z nim, jest zależny od uwarunkowań rodzinnych, społecznych oraz psychologicznych, wykraczając tym samym poza samą reintegrującą lub stygmatyzującą reakcję społeczną (Ahmed 2001: 253–314).

Nieuświadomiony i nierozwiązany wstyd okazał się powiązany, oprócz wyżej wymienionych czynników, z naznaczaniem dezintegrującym. Wielokrotne doświadczanie stygmatyzującego zawstydzania, czy to na poziomie rodzinnych czy formalnych instytucjonalnych reakcji, ze zbyt rzadkim doświadczaniem reintegrującego zawstydzania prowadzi do poczucia zagrożenia i wynikającej z niego potrzeby ochrony własnej tożsamości (Harris 2001: 106–210). Aby właściwie nauczyć się zarządzać wstydem, jednostka potrzebuje wsparcia grupy społecznej, która okazuje jej szacunek. Publiczne uznanie wstydu wymaga subiektywnego poczucia bezpieczeństwa, co zazwyczaj nie jest gwarantowane przez współczesny wymiar sprawiedliwości (Braithwaite, Braithwaite 2001: 329). Z powyższych względów jednym z najważniejszych twierdzeń zawartych w omawianej rewizji jest przejście z zawstydzania do zarządzania wstydem. Gdyż „znaczącą funkcją różnych typów zawstydzania (reintegrującego czy stygmatyzującego) nie jest to, czy wytwarzają poczucie wstydu, lecz to, jaki mają one wpływ na to, jak jednostki radzą sobie z tym wstydem” (Harris, Maruna 2005: 459).

Koncepcja zarządzania wstydem bez wątpienia jest niezwykle istotnym narzędziem na etapie wstępnego rozpoznania i oceny czy w przypadku konkretnej sprawy oraz osób konferencje naprawcze i inne formy RJ mogą przynieść pozytywne efekty, szczególnie czy nie przyniosą negatywnych. Odpowiednia ocena relacji pomiędzy sprawcą czynu, a jego bliskimi powinna być niezbędnym elementem poprzedzającym właściwe spotkania. Rozważyć by nawet należało, czy w przypadku omawianych powyżej czynników prowadzących do niepożądanych reakcji na zawstydzanie, nie powinno się zrezygnować ze stosowania sprawiedliwości naprawczej.

1.3. Pomiędzy wstydem i winą

Prawie od samego początku jednym z największych problemów omawianej teorii była kwestia definicyjna wstydu oraz emocji z nim powiązanych, czyli winy i wyrzutów sumienia. John Braithwaite w 1989 r. zdefiniował zawstydzanie jako „wszystkie społeczne procesy wyrażania dezaprobaty, których intencją lub skutkiem jest wywołanie wyrzutów sumienia u osoby zawstydzanej lub potępienie przez innych, którzy stają się świadomi zawstydzania” (Braithwaite 1989: 100). Autor nie analizował dokładnych relacji pomiędzy emocjami powiązanymi ze wstydem ani nie pogłębiał problemów definicyjnych samego wstydu.

Nathan Harris i Shadd Maruna (Harris, Maruna 2008: 453–456) wymieniają trzy typy definicji wstydu omawiane w literaturze przedmiotu: wstyd jako zagrożenie społeczne; osobista porażka; oraz zagrożenie etyczne.

Pierwszy typ określa wstyd jako uczucie zagrożenia przed społeczną reakcją lub dezaprobatą. Ten rodzaj wstydu wiąże się z wrażliwością na oceny społeczne oraz z nurtem interakcjonizmu symbolicznego (koncepcja jaźni odzwierciedlonej), w którym jednym z głównych twierdzeń jest to, że jednostki budują obraz siebie, na podstawie tego, co sądzą, że inni o nich myślą, szczególnie znaczący inni. Chodzi więc o poczucie zagrożenia statusu społecznego. Jednostki zachowują się w określony sposób, ponieważ boją się pewnego rodzaju naznaczenia, wiążącego się z degradacją statusu społecznego. Wstyd jest więc w tym rozumieniu środkiem kontroli społecznej wymuszającym konformizm.

Druga koncepcja wiąże się z poczuciem porażki. Jednostka odczuwająca wstyd uważa, że nie spełnia własnych standardów, co prowadzi do kreowania obrazu siebie jako osoby, która odniosła porażkę. Uczucie to występuje w sytuacji, kiedy „ja” nie jest tak dobre, jak „ja idealne”. W tej koncepcji wstyd nie musi się wiązać z interakcjami społecznymi oraz nie odnosi się do jednego zdarzenia, natomiast całego obrazu siebie.

Trzecia koncepcja jest swoistym połączeniem powyższych, ze szczególnym podkreśleniem kwestii etycznych. Złamanie normy jest w niej rozpoznawane zarówno przez społeczeństwo, jak i jednostkę. Naruszenie zinternalizowanych przez jednostkę norm wiąże się z poczuciem porażki (utruty szacunku do samej siebie) oraz z tym, że istotni inni zaczną ją postrzegać (w kategoriach etycznych)

jako złą. Podkreśla się, że to etyczny aspekt złamania normy jest najistotniejszy dla wywołania poczucia wstydu, a nie odrzucenie czy naznaczenie jednostki.

Równie istotne jest rozróżnienie pomiędzy wstydem i winą. John Braithwaite w pierwotnej wersji nie poświęcił temu zagadnieniu zbyt dużo uwagi. W rewizji teorii z 2001 r. autorzy używają już określenia „wstyd-wina”. Ich analizy wskazują, że wstyd (rozumiany jako emocja wyzwalana przez innych – z zewnątrz) i wina (rozumiana jako emocja wyzwalana przez samą jednostkę – z wewnątrz) występują jednocześnie, będąc niemożliwymi do rozdzielenia. Twierdzą więc, że rozdzielanie oraz rozróżnianie tych emocji może nie być tak istotne, jak się wydaje (Harris 2001). „Wstyd-wina jest emocją etyczną dotyczącą kwestii dobra i zła. Po drugie, wstyd-wina wiąże się z regulacją relacji między jednostką a innymi. Po trzecie, wstyd-wina jest odczuwany nie tylko w związku z konkretnym czynem, ale odnosi się do tożsamości danej osoby” (Harris 2001: 180).

W literaturze psychologicznej zwraca się uwagę, że doświadczanie wstydu wiąże się z naznaczaniem siebie samego („jestem złą osobą”). Jednostka czuje się gorsza, mała, niegodna oraz wzrasta jej wrażliwość na oceny innych, czego następstwem jest ucieczka i ukrywanie się przed innymi. Natomiast poczucie winy wyzwała potępienie własnego czynu, nie zaś samego siebie („zrobiłam coś złego”). Pojawia się motywacja do przyznania się, przeproszenia i naprawy wyrządzonych krzywd. Skupienie się na konkretnym niewłaściwym zachowaniu, nie zaś na całościowej rewizji samooceny, pozwala zachować wewnętrzną integralność. Odczuwany dyskomfort jest motywacją do naprawy swojego zachowania i jego konsekwencji, dzięki czemu nie jest on przytłaczający oraz w sposób efektywny rozładowywany. June Tangney i in. zauważają, że to, co w teorii reintegrującego zawstydzania określane jest jako zawstydzanie stygmatyzujące, wiąże się z powyższą definicją wstydu a zawstydzanie reintegrujące z poczuciem winy (Tangney et al. 2011: 1–3; Tangney, Stuewig, Martinez 2014: 2). W sprawiedliwości naprawczej dąży się właśnie do naznaczenia czynu, a nie sprawcy.

Powyżej przytaczane poglądy układają się w jedną spójną całość. Przytaczane badania sugerowały, że oba typy zawstydzania występują jednocześnie, jeżeli więc są one de facto dwiema różnymi emocjami (wina i wstyd), nie dziwią wyniki badań Nathana Harrisa i logicznym wydaje się używanie określenia „wina-wstyd”. Jak jednak wykażę w poniższym opisie badań, są to dwie różne emocje, które mają różne konsekwencje dla omawianej teorii w kontekście sprawiedliwości naprawczej.

1.4. Wynik badań nad wstydem, winą i reintegracją

Podsumowując teorię reintegrującego zawstydzania, konieczny jest przynajmniej ogólny przegląd wyników badań prowadzonych nad omawianą teorią, szczególnie wstydem i winą w kontekście zachowań niepożądanych. Podkreślić trzeba, że wpływ na odczuwanie wstydu i winy oraz ewentualną następczą integrację czy przeciwdziałanie przestępczości mają także czynniki kulturowe, płeć, różne struktury dominacji i inne (Forsyth, Braithwaite 2020; Scheuerman, Keith 2022).

W przeglądzie literatury z 2011 r. June Tangney i in. stwierdzają:

badania empiryczne przeprowadzone na całości społeczeństwa są zbieżne i wskazują, że poczucie winy, a nie wstydu jest najbardziej skuteczne w motywowaniu ludzi do wybierania w życiu moralnych ścieżek. Stopień, w jakim te wyniki można uogólniać na populację dorosłych przestępców, pozostaje kwestią otwartą (Tangney et al. 2011: 6).

W badaniach tychże autorów przeprowadzonych na próbach dorosłych przestępców skłonność do odczuwania wstydu nie pełniła generalnie funkcji ochronnej przed recydywą, a nawet była powiązana z czynnikami ryzyka. Skłonność do odczuwania winy, odwrotnie, wydaje się czynnikiem ochronnym (Tangney et al. 2011: 12–18). W dalszych badaniach podłużnych zauważono, że to nie poczucie wstydu jest czynnikiem sprzyjającym recydywie, ale sposób, w jaki jednostki sobie z nim radzą (Tangney, Stuewig, Martinez 2014: 4–7). Szczególne znaczenie ma zachowanie nazwane przez badaczy „eksternalizacją winy”, które wydaje się zbieżne z opisywanym wcześniej nieuświadomionym lub nierozwiązanym wstydem, prowadzącym do obwiniania innych lub ucieczki i ukrywania się. Badania Jesse A. Allpress i innych także potwierdzają powyższe tezy. Autorki i autorzy pokazują, że wstyd wizerunkowy (zagrożający wizerunkowi społecznemu), odwrotnie od wstydu moralnego (zagrożającemu wewnętrznej istocie moralności) był negatywnie powiązany ze współczuciem wobec grupy badanych ofiar, natomiast poczucie winy miało niewielki związek ze współczuciem (Allpress et al. 2014: 14–28).

Metaanaliza 71 badań podobnie wykazała, że poczucie winy pozytywnie łączy się z konstruktywnymi działaniami. Z kolei czynnikiem wpływającym na to czy poczucie wstydu motywuje do konstruktywnych i prospołecznych zachowań, czy też nie, okazała się realna możliwość naprawienia niewłaściwego zachowania i jego skutków. Łatwiejsze oraz bardziej możliwe do naprawienia zachowania miały średni pozytywny wpływ na jednostkę, te mniej możliwe do naprawienia, prowadziły, do opisywanych powyżej, negatywnych reakcji na wstyd. Tak więc o ile wpływ winy na zachowania jednostki jest raczej prostoliniowy, to wpływ wstydu zależny jest od innych czynników (Leach, Cidam 2015: 986–997).

Badania Ibolya Losoncz i Tysona Grahama wykazały, że rodzice mający bliskie relacje ze swoimi dziećmi, częściej w odpowiedzi na niewłaściwe zachowania swoich dzieci stosują zawstydzanie reintegrujące niż stygmatyzujące, a to okazało się częściowo negatywnie połączone przestępczością. Ponownie wyniki łączą się z teorią wskazującą, że relacje z osobami zawstydzającymi (szacunek wobec nich itp.) mają znaczny wpływ na „działanie” zawstydzania. Autorzy sugerują więc, że przeprowadzanie spotkań naprawczych z nieletnimi niemającymi żadnych lub bardzo słabe więzi z osobami bliskimi uczestniczącymi w konferencjach będzie bezcelowe, czy nawet może wywoływać negatywne skutki, w postaci pojawienia się dumy u młodych osób ze swojego niewłaściwego działania (Losoncz, Tyson 2007: 168–175). Podobne obserwacje, potwierdzające teorie, zostały poczynione w badaniach dotyczących bullyingu szkolnego, przy czym decydująca okazała się więź z matką, a nie z obojgiem

rodziców (Ttofi, Farrington 2008: 358–363). Te spostrzeżenia potwierdzają także analizy danych z eksperymentu RISE, w których wykazano, że silna więź sprawcy z osobami wspierającymi ma pozytywny związek z reintegrującym zawstydzaniem (Kim, Gerber 2010: 11–15). Badania nad samobójstwami uwzględniającymi międzynarodowe dane, także wykazały słuszność omawianej teorii, dostrzegając istotność czynnika nierówności społecznej (Schaible, Hughes 2011: 114–123).

Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie wnioski są tak optymistyczne, jak powyższe. Wyniki wspomnianego już projektu RISE pokazują, że osoby uczestniczące w konferencjach naprawczych (*drink-driving conference*²), wykazują wyższy poziom obu typów zawstydzania niż w sądzie, przy jednoczesnym braku wpływu na recydywę. Oczywiście można przyjąć, że osoby prowadzące samochód pod wpływem alkoholu, prawdopodobnie są uzależnione, a więc dopiero specjalistyczna terapia mogłaby wpłynąć na zmniejszenie wskaźnika recydywy. Jednak zawstydzanie powinno (przynajmniej teoretycznie), zachęcić takie osoby do podjęcia odpowiedniej terapii. Inne analizy tego samego eksperymentu wykazały, że jeżeli przestępcy odczuwali wysoki poziom sprawiedliwości proceduralnej (omawiam ją poniżej), wraz z wysokim poziomem zawstydzania reintegrującego oraz jeżeli te czynniki prowadziły do zwiększonej legitymizacji prawa, można było zauważyć skromny spadek w recydywie, przy czym dotyczyło to zarówno konferencji naprawczych, jak i zwykłej procedury karnej, z tym że w tej pierwszej części miało to miejsce (Tyler et al. 2007: 563–572).

2. Sprawiedliwość proceduralna i legitymizacja władzy a sprawiedliwość naprawcza

2.1. Sprawiedliwość proceduralna i legitymizacja – aspekty definicyjne

W przeciwieństwie do teorii reintegrującego zawstydzania, perspektywa omawiana w tym podrozdziale odnosi się zarówno do sprawców, jak i osób pokrzywdzonych. Zanim przejdę do sprawiedliwości proceduralnej, konieczne jest krótkie omówienie pojęcia prawomocności (legitymacji) władzy, jako jednego z kluczowych pojęć dla tej koncepcji sprawiedliwości. Liczne badania wskazują na istotność prawomocności władzy w kontekście przestrzegania prawa i dobrowolnego podporządkowywania się nakazom oraz zakazom tejże, jej instytucji oraz przedstawicieli (Sunshine, Tyler 2003; Engel 2005; Murphy, Cherney 2011; Murphy, Cherney 2012; Jonathan-Zamir, Weisburd 2013; Burdziej 2016). Pojęcie legitymacji władzy jest definiowane na rozmaite sposoby. Można jednak rozróżnić podejście normatywne

² Jest to szczególnie typ konferencji naprawczych, w których udział biorą osoby zatrzymane przez policję podczas prowadzenia pojazdu po spożyciu alkoholu, lecz nie spowodowały żadnego wypadku. W tych konferencjach nie uczestniczą bezpośrednio osoby pokrzywdzone, ponieważ ich nie ma. Poza sprawcą uczestniczą w nich funkcjonariusze dokonujący zatrzymania, lokalna społeczność oraz osoby prowadzące spotkania.

(obiektywne) oraz empiryczne (subiektywne) (Hinsch 2008: 39–42). W ramach pierwszego typu można wyróżnić trzy rodzaje definicji: konstytucyjne (działalność władzy jest zgodna z prawomocnie ustalonymi regułami); polityczne (działania władzy są prawomocne, gdy są zgodne z wolą społeczności, np. w drodze wyborów); oraz instrumentalne (obiektywna skuteczność działania władzy) (Burdziej 2017: 54–56). Legitymacja władzy w tym rozumieniu oznacza osiągnięcie przez nią pewnych obiektywnie mierzalnych wymogów, nie jest więc istotne subiektywne uznanie jej prawomocności przez jednostkę. Ten aspekt jest kluczowy w drugim podejściu, w którym przypisanie władzy i jej instytucjom prawomocności wynika z subiektywnej oceny grup czy jednostek, zarówno w ogóle, jak i w konkretnych interakcjach pomiędzy obywatelami a władzą i jej przedstawicielami. Kristina Murphy stwierdza, że:

legitymacja odzwierciedla stopień, w jakim ludzie uznają prawo władzy do kierowania ich zachowaniem. Jeśli ludzie postrzegają władzę jako legalną, zgadzają się, że władza ma prawo nimi rządzić. Zapewnienie władzy legitymacji przynosi na nią autorytet i prawo do definiowania tego, co stanowi akceptowalne formy zachowania. W związku z tym obywatele będą bardziej skłonni podporządkować się prawom legalnej władzy, nawet jeśli prawo, którego przestrzegają, może im się nie podobać (Murphy 2017: 45).

W podejściu proponowanym przez Toma Tylera kluczowe dla uprawomocnienia władzy jest subiektywne „przekonanie [jednostki – Ł.K.], że władze, instytucje i ustalenia społeczne są odpowiednie, właściwe i sprawiedliwe” (Tyler 2006: 376). Powyższe – subiektywne – podejście, będzie istotne w kontekście sprawiedliwości proceduralnej, a następnie sprawiedliwości naprawczej.

Anthony Bottoms i Justice Tankebe przytaczają, za Beethamem, trzy wymiary legitymizacji: zgodność z zasadami prawa; uzasadnienie tych zasad poprzez wspólne przekonania; oraz zgoda. Najważniejszy, zdaniem autorów, jest ostatni element – uprawomocnienie władzy, jej instytucji i przedstawicieli poprzez wyraźną zgodę, która reprodukuje i wzmacnia autorytet władzy. Tak jak w przytoczonej powyżej definicji, ludzie wyrażający zgodę na działania władzy, dobrowolnie się jej podporządkowują, zaś użycie siły przez instytucje i jej urzędników oznacza, że władza zawiodła. Podkreślić należy, że powyższa zgoda wyrażana jest uprzednio oraz w trakcie interakcji z przedstawicielami władzy, oraz interakcjami społecznymi, oczywiście nie będąc daną raz na zawsze. Drugi element odnosi się do praworządności, czyli działania instytucji, jej przedstawicieli zgodnie z aktami prawa, ale także niespisanymi konwencjami. Trzeci element odnosi się do moralnych wartości, oznaczając, że władza działa zgodnie z powszechnie akceptowanymi, wspólnymi wartościami i przekonaniami (Bottoms, Tankebe 2012: 132–144).

Sarah Sorial na podstawie literatury streszcza trzy powody, dlaczego uznanie legitymacji władzy będzie wpływać na zachowania jednostek i akceptację jej działań, w tym użycia siły. Po pierwsze uznanie prawomocności władzy oznacza upoważnienie jej instytucji do określania zasad postępowania oraz ich egzekwo-

wania, a w konsekwencji wewnętrznego obowiązku ich przestrzegania. Tak więc jednostka internalizuje normy określone przez instytucje, podejmując działania zgodne z nimi. Po drugie kreowane przez wcześniejsze interakcje z urzędnikami, np. funkcjonariuszami policji czy sędziami, subiektywne zaufanie do władzy, zmniejszające niepewność co do tego, czy przedstawiciele władzy postąpią zgodnie z oczekiwaniami. Trzecim powodem jest wspomniany powyżej aspekt moralny, czyli poczucie i identyfikacja ze wspólnymi wartościami (Sorial 2021: 143–144).

Istotne dla dalszej argumentacji jest spostrzeżenie, że uprawomocnienie władzy jest ciągłym procesem negocjacji i dialogu pomiędzy państwem a obywatelami. Ten dialog w idealnym demokratycznym społeczeństwie prowadzony jest poprzez partycypację obywateli w różnych procesach przekazywania władzy oraz tworzenia norm, które będą ich obowiązywać, jak np. wybory czy procesy sądowe oraz interakcje pomiędzy przedstawicielami władzy a obywatelami (Bottoms, Tankebe 2012: 126–133; 159–160; Sorial 2021: 145–153). Dlatego też tak istotne jest włączanie społeczeństwa do procesów podejmowania decyzji. Jednym z elementów prowadzącym do uznania prawomocności, skupiającym się na procesie podejmowania decyzji jest sprawiedliwość proceduralna. Stanisław Burdziej, analizując obecną literaturę dotyczącą sprawiedliwości proceduralnej, stwierdza, że składa się ona z:

czterech kluczowych elementów: subiektywnego poczucia osoby podlegającej danemu rozstrzygnięciu, że (1) otrzymała możliwość przedstawienia swego stanowiska, (2) została potraktowana z szacunkiem, (3) zasadniczo zrozumiała przebieg procesu decyzyjnego oraz znaczenie rozstrzygnięcia, i wreszcie, że (4) decydent był bezstronny (Burdziej 2017: 8).

Chodzi więc o subiektywne odczucia co do sposobu, w jaki zapadają decyzje, przy czym podkreślenia wymaga, że nie jest to równoznaczne z podejmowaniem decyzji zgodnie z przepisami prawa, zapewniającymi wszelkie możliwe gwarancje. Oznacza to, że jeżeli procedura zostanie subiektywnie uznana za sprawiedliwą, to nawet niepomyślny jej wynik może zostać zaakceptowany. W konsekwencji wraz ze zwiększoną legitymacją prawa ludzie są bardziej skłonni go przestrzegać (Blader, Tyler 2003; Tyler 2003; 2004). Stanisław Burdziej przytacza szereg badań potwierdzających powyższą tezę: osoby, które miały wyższe poczucie sprawiedliwości proceduralnej, były bardziej skłonne podporządkować się ustaleniom mediacji; decyzjom policjantów i sędziów; sprawiedliwość proceduralna miała także większy wpływ na redukcję poziomu recydywy niż surowość kary (Burdziej 2017: 17–18).

Z perspektyw sprawiedliwości naprawczej, najważniejszy wydaje się model relacyjny sprawiedliwości proceduralnej, akcentujący status jednostki w grupie. Najistotniejszym elementem procesu decyzyjnego dla jednostek w kontaktach z władzą (w kontekście tej pracy: z wymiarem sprawiedliwości) będą te elementy, które ich zdaniem komunikują ich status w grupie w szczególności jego degradację (Tyler, Lind 1992: 138–144). Tak więc można wymienić dwa elementy sprawiedliwości proceduralnej, tj. ocenę traktowania, czyli aspekt nieformalny (komunikacja statusu, działania podejmowane przez decydentów) oraz ocenę procesu decyzyj-

nego, czyli aspekt formalny (bezzstronność, zakres uczestnictwa w podejmowaniu decyzji) (Tyler, Blader 2000 za: Burdziej 2017: 25–26).

Należy jednak podkreślić, że sprawiedliwość proceduralna nie jest jedynym elementem prowadzącym do uznania legitymacji władzy. Anthony Bottoms i Justice Tankebe na podstawie zaproponowanych wcześniej elementów prawomocności władzy, proponują cztery podstawowe oczekiwania legitymizacyjne (*Basic Legitimation Expectations* – BLE), które wpływają na uprawomocnienie wymiaru sprawiedliwości i jego przedstawicieli. Są to sprawiedliwość proceduralna, zgodność działań z prawem, sprawiedliwość dystrybutywna oraz efektywność (Bottoms, Tankebe 2021: 90–91). Justice Tankebe (Tankebe 2009a; 2009b; 2013) zauważa, że uznanie prawomocności władzy nie oznacza automatycznie dobrowolnego przestrzegania jej zakazów i nakazów. Obie te kwestie będą w pewnym zakresie połączone, należy je jednak analizować oddzielnie. Sprawiedliwość proceduralna nie musi bezpośrednio łączyć się z dobrowolną decyzją o przestrzeganiu norm prawnych i uznaniu władzy. Wyniki badań sugerują, że w zależności od sprawy, płci, kultury prawnej i innych, wspomniane powyżej cztery elementy będą miały zróżnicowany wpływ zarówno na postrzeganie prawomocności władzy, jak i dobrowolne podporządkowywanie się jej nakazom. Autor podkreśla, że liczne badania wspierające teorie sprawiedliwości proceduralnej, bywają obarczone błędami. Procesu uprawomocniania władzy nie powinno się sprowadzać do pojedynczej interakcji pomiędzy obywatelami a jej przedstawicielami, nawet jeżeli była ona subiektywnie uznana za sprawiedliwą pod kątem procedury. Sprawiedliwość proceduralna jest więc jednym z wielu czynników, które prowadzą do dobrowolnego podporządkowania się przez jednostkę władzy.

2.2. Sprawiedliwość naprawcza a sprawiedliwość proceduralna

Sprawiedliwość naprawcza w swojej idei i praktyce powinna prowadzić do wyższego poczucia sprawiedliwości proceduralnej niż obecny system wymiaru sprawiedliwości. Oddanie głosu stronom, możliwość wyrażania swoich emocji, zapewnienie szacunku, bezzstronność osoby prowadzącej spotkanie oraz przystępność całej procedury w porównaniu do skomplikowanej procedury karnej. Wszystkie te elementy RJ łączą się ze sprawiedliwością proceduralną. Bez przeglądu badań dość logiczne i racjonalne byłoby założenie, że odczuwany poziom sprawiedliwości proceduralnej w RJ będzie znacznie wyższy niż w postępowaniu sądowym.

Badania sugerują, że generalnie konferencje sprawiedliwości naprawczej odznaczają się wyższym poziomem sprawiedliwości proceduralnej niż rozprawy sądowe, zarówno dla osób pokrzywdzonych (nawet w sytuacjach, gdy konferencje nie zakończyły się ugodą), jak i sprawców (choć w wielu przypadkach ten tryb postępowania nie miał żadnego wpływu na zmniejszenie recydywy) (Pemberton, Winkel, Groenhuijsen 2008; Miller, Hefner 2015; Sherman et al. 2015a: 21–22). Tayler i inni, znaleźli skromne poparcie, że wspólne występowanie wyższego poczucia sprawiedliwości procedural-

nej wraz z reintegrującym zawstydzaniem, wpływa na redukcję poziomu recydywy w przypadku sprawców jeżdżących pod wpływem alkoholu (*drinking-driving conference*), przy czym znaczenie miały też płeć oraz wiek (Tyler et al. 2007: 563–573).

Jak pokazały kolejne badania, kwestia sprawiedliwości proceduralnej w RJ okazała się znacznie bardziej skomplikowana, niż można byłoby założyć na podstawie modelu teoretycznego. Znalezione wpływ cech osobowościowych sprawcy na sprawiedliwość proceduralną oraz jej pośredniczenie w odczuwaniu zawstydzania reintegrującego i dezintegrującego. Osoby z wyższym poziomem negatywnej emocjonalności (odczuwające większy poziom niepokoju czy agresji) oraz bardziej impulsywne, ze słabszymi umiejętnościami samokontroli, odczuwały mniejszy poziom sprawiedliwości proceduralnej, co wiązało się ze zwiększonym poziomem zawstydzania dezintegrującego (Scheuerman, Matthews 2014: 864–871). Zauważono także, że obecność osób wspierających sprawcę podczas konferencji i jakość ich relacji, więzi i zaufania wpływa na jego poczucie sprawiedliwości proceduralnej (Scheuerman, Keith 2015). Istotne jest także postrzeganie sprawcy przez osobę pokrzywdzoną. Im poważniejsze przestępstwo, tym silniejsze negatywne naznaczenie przez bezpośrednie ofiary sprawcy oraz negatywne emocje w jego kierunku, tym mniejszy poziom odczuwania przez sprawców sprawiedliwości proceduralnej oraz zawstydzania reintegrującego (Scheuerman et al. 2021). Te badania zgodne są ze spostrzeżeniami Geoffreya Barnes'a i innych, że w przypadku niektórych typów przestępstw (np. związanych z przemocą), sprawcy częściej doświadczali krzyków, stygmatyzujących wyzwisk czy gniewu niż na sali sądowej, co zapewne związane było z dążeniem do wyzwalania swoich emocji przez strony w konferencjach naprawczych (Barnes et al. 2015: 119–127). Jest to jednak alarmujący czynnik z perspektywy sprawiedliwości naprawczej, szczególnie z uwagi, że sprawiedliwość proceduralna łączy się z zawstydzaniem reintegrującym i dezintegrującym.

Jak wskazywałem na początku (pamiętając o zasygnalizowanych problemach z badaniami nad RJ) konferencje sprawiedliwości naprawczej mają ogólnie rzecz biorąc (nie zawsze), pozytywny wpływ na osoby pokrzywdzone. Zgłaszają one wyższy poziom sprawiedliwości proceduralnej (niż w sądzie), który wiąże się z uznaniem ich krzywd, udzieleniem głosu czy byciem wysłuchanym, a także kontrolą nad procedurą, nawet jeśli konferencja nie zakończyła się ugodą. Okazuje się jednak, że tego pozytywnego wpływu nie da się wytłumaczyć jedynie powyższą ramą teoretyczną. Duże znaczenie ma osoba prowadząca spotkanie, kontrolująca przebieg procesu, szczególnie to, czy dostarczyła ofierze zrozumiałych informacji dotyczących przebiegu całego procesu oraz czy osoba pokrzywdzona wiedziała, czego może oczekiwać (Van Camp, Wemmers 2013: 123–138). Istotnym czynnikiem dla osób pokrzywdzonych w USA i Australii, sprzyjającym zwiększonemu zaufaniu i legitymacji władzy, okazało się informowanie przez osobę prowadzącą spotkanie o dalszych losach sprawcy, udziału w różnych programach na wolności czy w więzieniu (Miller, Hefner 2015: 152–156).

Antony Pemberton i in. argumentują, że istotnym czynnikiem wpływającym na satysfakcję ofiar w sprawiedliwości naprawczej, łączącym się ze sprawiedliwością proceduralną, jest tzw. wielka dwójka (*Big Two*) (Pemberton, Aarten, Mulder 2017:

683–684). Tworzą ją wymiar wspólnotowości (*communion*) i sprawczości (*agency*). Pierwszy termin odnosi się do uczestnictwa oraz bycia częścią grupy, a więc do emocji wobec i od grupy (więzi społeczne, ekspresyjność czy przynależność). Drugi wymiar wiąże się z indywidualnymi dążeniami, czyli z kompetencjami jednostki czy jej władzą. Zdaniem autorów, wiktyalizacja wpływa szczególnie na pierwszy wymiar, to znaczy jednostka może stracić zaufanie do ludzi czy instytucji, czuć się odrzucona, szczególnie w przypadku wtórnej wiktyalizacji. W wymiarze symbolicznym stanie się ofiarą przestępstwa zaburza poczucie oparcia społeczności na moralnych zasadach, zgodnie z teorią sprawiedliwego świata (*just world theory*) (Hafer, Bègue 2005; Pemberton, Aarten, Mulder 2019). Zaznaczyć trzeba, że zaburzone zostaje także poczucie sprawczości ofiary, np. często pojawia się bezsilność. Dość oczywiste jest, że jednostki będą dążyć do odzyskania poczucia sprawczości oraz wspólnotowości. Wielka dwójka, szczególnie pierwszy jej aspekt jest negocjowany w interakcjach z innymi, wiąże się zatem z tożsamością społeczną ofiary. Ten negocjacyjny aspekt, jak wskazywałem, powiązany jest ze sprawiedliwością proceduralną. Autorzy więc rozszerzają omawianą ramę teoretyczną, wskazując, że RJ ma większy potencjał naprawczy (w rozumieniu emocjonalnym) dla ofiar, bo podczas praktyk naprawczych możliwe jest negocjowanie i odzyskanie poczucia sprawczości i wspólnotowości (Pemberton, Aarten, Mulder 2017: 684–694).

Zaznaczyć należy, że znaczna część przytoczonych powyżej badań opiera się na danych z projektu RISE, które nie posiadały tak dobrych zmiennych pomiarowych sprawiedliwości proceduralnej, jak te wypracowane przez inne badania analizujące sprawiedliwość proceduralną (Barnes et al. 2015: 125).

3. Koncepcja gotowości

Poniższa koncepcja odwołuje się do pracy osób prowadzących spotkania, podkreślając istotność etapu przygotowania oraz następczej kontroli spotkań naprawczych, a także wsparcia dla osób w nich uczestniczących, tak aby powyżej omawiane aspekty silniej wpływały na efekty spotkań naprawczych. Uważam, że jest swoistą klamrą dla powyższych rozważań, mając możliwość potencjalnego wpływania na wszystkie pozytywne i negatywne kwestie, które poruszałem w tym artykule.

Koncepcja gotowości (*concept of readiness*) została zaproponowana przez Mashario Suzukiego (Suzuki 2020). Zdefiniował on gotowość jako „postawy uczestników, ich emocjonalne nastawienie i wiedza na temat sprawiedliwości naprawczej oraz innych stron przed spotkaniem” (Suzuki 2020: 360) naprawczym. Koncepcja składa się z trzech elementów: nastawienia (*orientation*), emocji (*emotion*) i wiedzy (*knowledge*).

Pierwszy z nich odnosi się do postaw uczestników, czyli do stopnia, w jakim są oni zorientowani na osiągnięcie naprawczych celów przed właściwym spotkaniem. Na przykład sprawcy mogą postrzegać spotkania naprawcze jako szansę uniknięcia kary.

Osoby pokrzywdzone mogą być nastawione wyłącznie retrybucyjnie, czy po prostu obie strony są bardziej skupione na własnych celach, nie zaś na celach naprawczych. Z perspektywy teorii reintegrującego zawstydzania istotne będzie czy uczestnicy przyjdą na spotkania z nastawieniem potępiającym czyn, czy sprawcę jako takiego.

Drugi element, czyli emocje, wiąże się ze zdolnością do ich wyrażania. Istotą sprawiedliwości naprawczej jest artykułowanie i doświadczanie zarówno negatywnych, jak i pozytywnych emocji. Mają one prowadzić do lepszego zrozumienia przyczyn działań sprawcy, skutków przestępstwa oraz emocjonalnego radzenia sobie z nimi przez osoby pokrzywdzone, sprawców i ich bliskich. Aby było to możliwe, konieczna jest otwartość, szczerowość oraz umiejętność ich wyrażania, która będzie wpływać na komunikację podczas spotkań. Oczywiście jest, że umiejętność wyrażania emocji jest trudna i różnicowana między jednostkami. Drugim aspektem jest fakt, że sprawcy są często zdenerwowani, skrępowani, unikają kontaktu wzrokowego, przez co postrzegani są przez drugą stronę jako nieszczerzy, nawet jeżeli dojdzie do przeprosin. Osoby pokrzywdzone, które odczuwały mniejsze negatywne emocjonalne konsekwencje przestępstwa, częściej postrzegały sprawcę pozytywnie i odwrotnie. Wskazywałem, że emocje i osobowość mają także wpływ na to, jak sprawcy zarządzają wstydem zarówno na poziomie odczuwanej sprawiedliwości proceduralnej, jak i zawstydzania reintegrującego.

Trzeci element, czyli wiedza, odnosi się do rozumienia przez uczestników celów RJ oraz wypracowania realistycznych oczekiwań. Bez zrozumienia wartości i celów sprawiedliwości naprawczej osoby uczestniczące w spotkaniach nie będą wiedziały, czym się one różnią od standardowej procedury sądowej. Tym samym będą dążyły do zaspokojenia swoich własnych potrzeb, co bez wątpienia będzie się wiązało z oczekiwaniami, które nie mogą być zaspokojone poprzez spotkania naprawcze. Jak wskazywałem, subiektywne postrzeganie możliwości naprawienia swoich czynów przez sprawcę wpływa na to czy poczucie wstydu motywuje do konstruktywnych działań. Wcześniejsze wypracowanie ze sprawcą możliwych działań naprawczych powinno mieć pozytywny wpływ na to, w jaki sposób poradzi on sobie ze wstydem. Podobne wnioski dotyczące właściwego informowania osoby pokrzywdzonej o możliwych rezultatach widać było w przytaczanych wcześniej badaniach.

Powyższa koncepcja podkreśla przede wszystkim istotność właściwego przygotowania wszystkich stron do spotkania. Wcześniejsze zrozumienie procesu, dostosowanie oczekiwań oraz zrozumienie i wstępne przepracowanie skutków zdarzenia z osobą prowadzącą spotkanie jest kluczowe dla przyszłych wyników RJ. Właściwe poinformowanie będzie pozytywnie wpływać na sprawiedliwość proceduralną, która będzie sprzyjać pozytywnemu zawstydzaniu i reintegracji. Emocjonalne przygotowanie może wstępnie przygotować sprawców do konstruktywnego radzenia sobie ze wstydem i winą oraz wyrażania tych emocji podczas spotkania. Odpowiednio przeprowadzone wcześniejsze przygotowanie do spotkania pozwoli określić poziom więzi rodzinnych, który, jak się okazało, wpływa na to, jak sprawcy radzą sobie z zawstydzaniem i winą. Może nawet, zgodnie z przytaczaną argumentacją Ibolya Losoncz i Tysona Grahama, w sytuacjach bardzo

słabych więzi między sprawcą a osobami zawstydzającymi, lepszym rozwiązaniem będzie rezygnacja z przeprowadzania konferencji naprawczej. Możliwe, że odpowiednie przygotowanie bezpośrednich i pośrednich osób pokrzywdzonych może zmniejszać lub modyfikować sposób wyrażania negatywnych emocji i poziomu naznaczenia sprawcy, który istotnie wpływa na sprawiedliwość proceduralną oraz zawstydzanie reintegrujące i dezintegrujące.

Badania Jane Bolitho przeprowadzone na mediacjach sugerują, że oparcie działań na jednej z podstawowych zasad RJ, czyli niewyrządzaniu dodatkowych krzywd, wymaga zaspokojenia potrzeb osób pokrzywdzonych, co będzie kluczowym elementem dla pozytywnego wyniku spotkań naprawczych. Aby właściwie odpowiedzieć na obie te kwestie, konieczne jest wcześniejsze zapoznanie się z potrzebami osoby pokrzywdzonej oraz wspólna praca różnych specjalistów – wraz z osobą mającą prowadzić spotkanie – na temat tego, jak można im sprostać, która powinna być kontynuowana również w czasie następnej kontroli i wsparcia osób biorących udział w spotkaniach (Bolitho 2015: 267–277). Zauważa się, że dla osób pokrzywdzonych ważniejsza jest możliwość wysłuchania oraz wyrażenia emocji odnośnie do czynu sprawcy, niż po prostu rozwiązanie problemu. Badania sugerują, że potrzeby osób pokrzywdzonych, uczestniczących w mediacji nakierowane są na zaspokojenie poczucia sprawiedliwości proceduralnej oraz powrotu do równowagi emocjonalnej, nie zaś jedynie na dążeniu do rozwiązania konfliktu (Tamarit, Luque 2016: 77–84). Jednym z kluczy zwiększających skuteczność programów sprawiedliwości naprawczej będzie wcześniejsze poznanie potrzeb osób pokrzywdzonych, aby następnie możliwe było ich zaspokojenie podczas spotkań naprawczych.

Podkreślić należy także istotność następczego kontrolowania uczestników (szczególnie sprawcy) w wywiązywaniu się z umowy, która ma pozytywny wpływ na ofiary. Szczególnie istotne w tej kwestii jest także dostarczanie sprawcy i jego rodzinie odpowiedniej pomocy w dalszej reintegracji i budowaniu zaufania (Suzuki, Wood 2017). Oczywiście jest, że jedno spotkanie, pomimo że może przynieść pozytywne efekty dla relacji między sprawcą a bliskimi, nie zmieni jej całkowicie. Dlatego też dalsze wsparcie w budowaniu pozytywnych więzi oraz rozwiązywaniu problemów, których nie udało się w pełni zaadresować podczas spotkania, jest konieczne, aby zapewnić właściwą reintegrację oraz długofalowy pozytywny wpływ RJ.

Zakończenie

Mediacja karna oraz w sprawach nieletnich jest w Polsce instytucją niszową. Jednym z powodów rzadkiego stosowania mediacji – podnoszonym przez prokuratorów, sędziów oraz policjantów – jest wydłużenie czasu załatwiania sprawy. Ten pragmatyzm widać w bardzo częstym stosowaniu instytucji dobrowolnego poddania się karze oraz skazania bez rozprawy przez przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Potwierdzają to zarówno nowsze, jak i starsze badania. Sędziowie

i mediatorzy jako powód niekierowania spraw do mediacji, obok przekonania „nienadawania” się danej sprawy do mediacji oraz jej niskiej skuteczności, wskazują wydłużenie postępowania. Gdyż łatwiej i szybciej jest je zakończyć w trybie konsensualnym lub w przypadku postępowań wobec nieletnich umorzyć je w przypadku niecelowości prowadzenia postępowania, ignorując potrzeby osoby pokrzywdzonej (Sitarz et al. 2012b: 135–137; Czarnecki 2017: 423–424; Klonowski 2017: 302–304; Stojer-Polańska 2017: 613–614).

Wskazuje to, że może problem z niską stosowalnością mediacji nie leży w niechęci organów do stosowania alternatywnych dróg wobec rozprawy sądowej. Możliwe, że problemem jest niewłaściwe rozumienie, czym jest mediacja. Wydaje się, że mediacja traktowana jest jako reakcja na drobniejsze czyny, a więc kolejna instytucja służąca „wyjęciu” sprawy z sądu i udroźnianiu systemu, która nie może wygrać z innymi instytucjami o tożsamym celu, które są szybsze i łatwiejsze w stosowaniu. Wpisanie zaś mediacji w sprawiedliwość naprawczą nie ma na celu jedynie konsensualnego „załatwienia” sprawy, a zaspokojenie potrzeb wszystkich stron, wzięcie przez sprawcę odpowiedzialności za swoje działanie i zrozumienie jego skutków. Jak starałem się wykazać, spotkania naprawcze mogą mieć silny zarówno negatywny, jak i pozytywny wpływ na strony, daleko wychodząc poza „załatwienie” sprawy. Pisząc o efektywności mediacji, powinno się znacznie mocniej podkreślać jej wpływ na sprawców i ofiary oraz to, w jaki sposób osiągać krótko- i długoterminowe cele stawiane sprawiedliwości naprawczej. Projektowanie spotkań naprawczych powinno być nastawione na wzmocnienie poczucia sprawiedliwości proceduralnej oraz uruchomienie reintegrującego zawstydzania. Gdyż to właśnie te czynniki będą miały pozytywny wpływ na wzrost zaufania do systemu wymiaru sprawiedliwości, wywiązanie się z umowy przez strony (szczególnie sprawcę) oraz późniejszy ewentualny powrót do przestępczości. Jednocześnie będą także pozytywnie wpływać na osobę pokrzywdzoną, mając zaspokajając jej wyartykułowane potrzeby.

Wcześniejszy kontakt mediatorów i mediatorów ze stronami nie może się ograniczać jedynie do jednorazowej rozmowy dotyczącej uzyskania zgód na uczestnictwo w mediacji. Konieczna jest wcześniejsza ocena predyspozycji stron, szczególnie potrzeb osoby pokrzywdzonej oraz możliwości naprawienia wyrządzanych krzywd przez sprawcę. Zapoznanie stron z podstawowymi założeniami sprawiedliwości naprawczej, tak aby wiedziały czego mogą oczekiwać oraz przychodziły na spotkania z nastawieniem naprawczym, a nie retrybucyjnym czy wyłącznie chęcią załatwienia sprawy. Przed właściwym spotkaniem mediatorzy, najlepiej wspólnie z szerszym gronem specjalistów z różnych dziedzin, powinni zdiagnozować potrzeby osób pokrzywdzonych oraz opracować możliwości ich zaspokojenia. Badania Eleonory Zielińskiej pokazały, że sądy nie prowadzą wstępnej oceny sytuacji i predyspozycji stron podczas kierowania do mediacji spraw kwalifikowanych z art. 207 kk. Analizy skłaniają także do poważnych wątpliwości, czy taką wstępną ocenę przeprowadzają mediatorzy (Zielińska 2017). Jak wskazywałem, umiejętność odpowiedniego radzenia sobie z emocjami przez strony (szczególnie sprawcę) może być kluczowa dla pozytywnych i negatywnych wyników mediacji.

Praktyki naprawcze nie mogą kończyć się z chwilą podpisania ugody. Konieczne jest prowadzenie następcej kontroli wywiązywania się z umowy, informowania osób pokrzywdzonych o sytuacji sprawcy oraz wspierania stron w dalszej reintegracji, a także rozwiązywania problemów. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 716) obowiązek takiej kontroli został nałożony na mediatorów. Natomiast z uwagi na brak wyposażenia mediatorów w dodatkowe uprawnienia umożliwiające przeprowadzanie takich kontroli oraz odpowiedniego zwiększenia uposażenia i tak bardzo słabo wynagradzanych mediatorów to rozwiązanie od dawna jest krytykowane, a sami mediatorzy takiej kontroli w większości nie prowadzą (Bek, Sitarz 2015: 169–170; 2016: 156). Jednocześnie umowy zawarte w sprawach 207 kk (najczęściej kierowanych do mediacji) są wręcz niemożliwe do kontrolowania, z uwagi na formę podjętych zobowiązań (Pawlak 2018).

Na koniec chciałbym zwrócić uwagę na kwestie nieporuszone w tym artykule. Oczywiście nie opisuję wszystkich mechanizmów mających wpływ na wynik spotkań naprawczych. Nie omawiam przebiegu samego spotkania, w szczególności wzajemnych interakcji uczestniczek i uczestników spotkania. Jedną z najpopularniejszych teorii dotyczących tych kwestii będzie teoria łańcuchów rytuałów interakcyjnych (Collins 2011), wprowadzona do debaty o sprawiedliwości naprawczej przez Meredith Rossner (Rossner 2011; 2013). Nie omawiam także kwestii samowybaczenia sprawcy (Suzuki, Jenkins 2022), zagadnień *memory reconsolidation* (Bolitho 2017) czy szkoleń i wymagań stawianych mediatorom i mediatorkom.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawca lub sponsor) nie ma jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor nie otrzymał dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Ahmed E. (2001). 'Shame management: Regulating bullying'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 211–314.
- Ahmed E., Harris N., Braithwaite J. i Braithwaite V. (2001). *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allpress J.A., Brown R., Giner-Sorolla R., Deonna J.A. i Teroni F. (2014). 'Two faces of group-based shame: Moral shame and image shame differentially predict positive and negative orientations to ingroup wrongdoing'. *Personality and Social Psychology Bulletin* 40(10), s. 1270–1284. <https://doi.org/10.1177/0146167214540724>
- Angel C.M., Sherman L.W., Strang H., Ariel B., Bennett S., Inkpen N., Keane A. i Richmond T.S. (2014). 'Short-term effects of restorative justice conferences on post-traumatic stress symptoms among robbery and burglary victims: A randomized controlled trial'. *Journal of Experimental Criminology* 10(3), s. 291–307. <https://doi.org/10.1007/s11292-014-9200-0>
- Barnes G.C., Hyatt J.M., Angel C.M., Strang H. i Sherman L.W. (2015). 'Are restorative justice conferences more fair than criminal courts? Comparing levels of observed procedural justice in the reintegrative shaming experiments (RISE)'. *Criminal Justice Policy Review* 26(2), s. 103–130. <https://doi.org/10.1177/0887403413512671>
- Bazemore G. i Green D.L. (2007). "Yardsticks" for victim sensitive process: Principle-based standards for gauging the integrity of restorative justice process'. *Victims & Offenders* 2(3), s. 289–301. <https://doi.org/10.1080/15564880701404031>
- Bek D. i Sitarz O. (2015). 'Mediacja w sprawach karnych – krok po kroku' [Mediation in criminal cases – step by step]. W D. Bek i O. Sitarz (red.) *Metodyka pracy mediatora w sprawach karnych* [Methodology of the mediator's work in criminal cases]. Warszawa: Difin, s. 79–176.
- Bek D. i Sitarz O. (2016). 'Uwagi do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych' [Comments on the Order of the Minister of Justice of May 7, 2015 on mediation proceedings in criminal cases]. *Prokuratura i Prawo* 2, s. 144–158.
- Banasiewicz-Ossowska E. (2022). 'Idea miast sprawiedliwości naprawczej na przykładzie Wrocławia' [The idea of restorative justice cities on the example of Wrocław]. *Edukacja Międzykulturowa* 2(17), s. 134–135. <https://doi.org/10.15804/em.2022.02.10>
- Biff E., Mulder E., Pemberton A., Santos M., Valério M., Vanfraechem I. i Vorm B. van der (2016). *IVOR Report: Implementing Victim-Oriented Reform of the Criminal Justice System in the European Union*. Lisbon: APAV.
- Blader S.L. i Tyler T.R. (2003). 'A four-component model of procedural justice: Defining the meaning of a "fair" Process'. *Personality and Social Psychology Bulletin* 29(6), s. 747–758. <https://doi.org/10.1177/0146167203029006007>
- Bolitho J. (2015). 'Putting justice needs first: A case study of best practice in restorative justice'. *Restorative Justice* 3(2), s. 256–281. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1069531>

- Bolitho J. (2017). 'Inside the restorative justice black box: The role of memory reconsolidation in transforming the emotional impact of violent crime on victims'. *International Review of Victimology* 23(3), s. 233–255. <https://doi.org/10.1177/0269758017714549>
- Bottoms A. i Tankebe J. (2012). 'Beyond procedural justice: A dialogic approach to legitimacy in criminal justice'. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 102(1), s. 119–170. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198701996.003.0001>
- Bottoms A. i Tankebe J. (2021). 'Procedural justice, legitimacy, and social contexts'. W D. Meyerson, C. Mackenzie i T. MacDermott (red.) *Procedural Justice and Relational Theory. Empirical, Philosophical, and Legal Perspectives*. London, New York Routledge, s. 85–110.
- Braithwaite J. (1989). *Crime, Shame, and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite J. (1999). 'Restorative justice: Assessing optimistic and pessimistic accounts'. *Crime and Justice* 25, s. 1–127.
- Braithwaite J. (2014). 'Evidence for restorative justice'. *Vermont Bar Journal* 40, s. 18–27.
- Braithwaite J. i Mugford S. (1994). 'Conditions of successful reintegration ceremonies: Dealing with juvenile offenders'. *British Journal of Criminology* 34, s. 139–171. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048400>
- Braithwaite V. i Braithwaite J. (2001). 'Part IV conclusion'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 315–330.
- Burdziej S. (2016). 'Legitymizacja władzy a sprawiedliwość proceduralna' [Legitimacy of authority and procedural justice]. *Studia Socjologiczne* 4, s. 167–199.
- Burdziej S. (2017). *Sprawiedliwość i prawomocność: o społecznej legitymizacji władzy sądowniczej* [Justice and legitimacy: On the social legitimacy of judicial authority]. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Collins R. (2011). *Łańcuchy rytuałów interakcyjnych* [Interaction ritual chains]. Kraków: Zakład Wydawniczy 'Nomos'.
- Czarnecka-Działuk B. (2013). 'O doskonaleniu przepisów dotyczących mediacji w sprawach karnych oraz nieletnich' [On amendments to the provision concerning mediation in criminal law nad in the juvenile law]. W J. Utrat-Milecki (red.) *Reformy prawa karnego* [Reforms of criminal law]. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 233–247.
- Czarnecka-Działuk B. (2022). 'Czy zmieni się przestrzeń dla mediacji w sprawach nieletnich?' [Will the space for juvenile mediation change?]. *Forum Polityki Kryminalnej* 2(4), s. 1–16. <https://doi.org/10.31261/FPK.2022.04.04>
- Czarnecka-Działuk B. i Wójcik D. (red.) (1999). *Mediacja. Nieletni przestępcy i ich ofiary* [Mediation. Juvenile offenders and their victims]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Czarnecka-Działuk B. i Wójcik D. (2001). *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań* [Mediation in juvenile justice in the light of theory and research]. Warszawa: Typografia.

- Czarnecki P. (2017). 'Mediacja w sprawach karnych w praktyce wymiaru sprawiedliwości' [Criminal mediation in the practice of criminal justice system]. W J. Czapska, M. Pękala, K. Pleszka i M. Araszkiewicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 422–448.
- Derby J. (2021). *Restorative Justice. Principles and Practice*. Prison Fellowship International. <https://cdn.restorativejustice.org/wp-content/uploads/2022/06/17163033/RJE-Resource-HANDBOOK-on-Restorative-Justice-Principles-and-Practice.pdf> [06.05.2024].
- Düinkel F., Grzywa-Holten J. i Horsfield P. (red.) (2015). *Restorative Justice and Mediation in Penal Matters: A Stock-Taking of Legal Issues, Implementation Strategies and Outcomes in 36 European Countries*. Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg.
- Engel R.S. (2005). 'Citizens' perceptions of distributive and procedural injustice during traffic stops with police'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 42(4), s. 445–481. <https://doi.org/10.1177/0022427804272725>
- Forsyth M. i Braithwaite V. (2020). 'From reintegrative shaming to restorative institutional hybridity'. *The International Journal of Restorative Justice* 3(1), s. 10–22. <https://doi.org/10.5553/TIJRJ/258908912020003001002>
- Gumrzyńska E. i Morka R. (red.) (2009). *Mediacje. Teoria i praktyka* [Mediation. Theory and practice]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Hafer C.L. i Bègue L. (2005). 'Experimental research on just-world theory: Problems, developments, and future challenges'. *Psychological Bulletin* 131(1), s. 128–157. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.1.128>
- Hagemann O. (2011). 'Restorative justice: Concept, ideas and impediments'. W R. Lummer, O. Hagemann i J. Tein (red.) *Restorative Justice – A European and Schleswig-Holsteinian Perspective*. Kiel: Schleswig-Holstein Association for Social Responsibility in Criminal Justice; Victim and Offender Treatment, s. 34–59.
- Hansen T. i Umbreit M. (2018). 'State of knowledge: Four decades of victim-offender mediation research and practice: the evidence'. *Conflict Resolution Quarterly* 36(2), s. 99–113. <https://doi.org/10.1002/crq.21234>
- Harris N. (2001). 'Shaming and shame: Regulating drink-driving'. W E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite i V. Braithwaite (red.) *Shame Management Through Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 73–210.
- Harris N. i Burton J.B. (1997). *The Reliability of Observed Reintegrative Shaming, Shame, Defiance and Other Key Concepts in Diversionary Conferences*. Australian National University.
- Harris N. i Burton J.B. (1998). 'Testing the reliability of observational measures of reintegrative shaming at community accountability conferences and at court'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 31(3), s. 230–241. <https://doi.org/10.1177/000486589803100302>
- Harris N. i Maruna S. (2005). 'Shame, shaming and restorative justice'. W D. Sullivan i L. Tifft (red.) *Handbook of Restorative Justice a Global Perspective*. London-New York: Routledge, s. 452–462.

- Harris N. i Maruna S. (2008). 'Shame, shaming and restorative justice: A critical appraisal'. W D. Sullivan i L. Tifft (red.) *Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 425–462.
- Hinsch W. (2008). 'Legitimacy and justice'. W J. Kühnelt (red.) *Political Legitimization without Morality?*. Dordrecht-London: Springer, s. 39–52.
- Jonathan-Zamir T. i Weisburd D. (2013). 'The effects of security threats on antecedents of police legitimacy: Findings from a quasi-experiment in Israel'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 50(1), s. 3–32. <https://doi.org/10.1177/0022427811418002>
- Kim J.H. i Gerber J. (2010). 'Evaluating the process of a restorative justice conference: An examination of factors that lead to reintegrative shaming'. *Asia Pacific Journal of Police and Criminal Justice* 2, s. 1–19.
- Klonowski K. (2017). 'Alternatywne metody rozwiązywania sporów w postępowaniu administracyjnym i sądowoadministracyjnym' [Alternative methods of dispute resolution in administrative and administrative-court proceedings]. W J. Czapka, M. Pękała, K. Pleszka i M. Araszkiewicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 305–359.
- Koss M.P., Bachar K.J. i Hopkins C.Q. (2003). 'Restorative justice for sexual violence'. *Annals of the New York Academy of Sciences* 989(1), s. 384–396. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2003.tb07320.x>
- Kury H. i Kuhlmann A. (2017). 'Mediation in Germany and other western countries'. *Kriminologijos Studijos* 4(4), s. 5–46. <https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2016.4.10726>
- Latimer J., Dowden C. i Muise D. (2005). 'The effectiveness of restorative justice practices: A meta-analysis'. *The Prison Journal* 85(2), s. 127–144. <https://doi.org/10.1177/0032885505276969>
- Leach C.W. i Cidam A. (2015). 'When is shame linked to constructive approach orientation? A meta-analysis'. *Journal of Personality and Social Psychology* 109(6), s. 983–1002. <https://doi.org/10.1037/pspa0000037>
- Lewicka-Zelent A. (red.) (2022). *Implementation of the Post-Conviction Mediation Model on the Example of the Pilot Programme Implementing the Concept of Restorative Justice in the Regional Inspectorate of Prison Service in Lublin*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości.
- Livingstone N., Macdonald G. i Carr N. (2013). 'Restorative justice conferencing for reducing recidivism in young offenders (aged 7 to 21)'. *The Cochrane Database of Systematic Reviews* 2. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD008898.pub2>
- Losoncz I. i Tyson G. (2007). 'Parental shaming and adolescent delinquency: A partial test of reintegrative shaming theory'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 40(2), s. 161–178. <https://doi.org/10.1375/acri.40.2.161>
- Matczak A. (2019). 'Is restorative justice possible through the eyes of lay people? A Polish evidence-based case study'. W T. Gavrielides (red.) *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 327–358.
- Matczak A. (2018). 'Victim-offender mediation in Poland – the lay perspective'. *Archiwum Kryminologii* 40, s. 495–522. <https://doi.org/10.7420/AK2018L>

- Matczak A. (2021). 'Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej?' [What is a restorative city?]. *Archiwum Kryminologii* 43(2), s. 399–427. <https://doi.org/10.7420/AK2021.19>
- Matczak A., Czarnecka-Działuk B., Czajkowska H. i Miśta G. (2022). 'Poszukiwanie przestrzeni dla sprawiedliwości naprawczej w Polsce' [Seeking space for restorative justice in Poland]. W M. Romanowski (red.) *Mediacja: od rozmowy do porozumienia* [Mediation: From discussion to resolution]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, s. 13–28.
- Marshall T.F. (1999). *Restorative Justice: An Overview*. London: Home Office, Research Development and Statistics Directorate.
- Mikołajczuk E. i Waszkiewicz P. (2022). 'Mediacja w polskim postępowaniu sądowym' [Mediation in the Polish judicial proceedings]. W J. Włodarczyk-Madejska (red.) *Mediacja w postępowaniu sądowym. Wyniki badań aktowych i analiz statystycznych* [Mediation in court proceedings: Results of criminal case files research and statistical analysis]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, s. 23–90.
- McCold P. (2000). 'Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: A reply to the maximalist model'. *Contemporary Justice Review* 3(4), s. 357–414.
- McCold P. (1995). *Restorative Justice: The Role of the Community*. Boston: Academy of Criminal Justice Sciences Annual Conference.
- McCold P. i Wachtel P. (2003). *In Pursuit of Paradigm: A Theory of Restorative Justice*. XIII World Congress of Criminology, 10–15 August 2003.
- Miller S.L. i Hefner M.K. (2015). 'Procedural justice for victims and offenders? Exploring restorative justice processes in Australia and the US'. *Justice Quarterly* 32(1), s. 142–167. <https://doi.org/10.1080/07418825.2012.760643>
- Murphy K. i Cherney A. (2011). 'Fostering cooperation with the police: How do ethnic minorities in Australia respond to procedural justice-based policing?'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 44(2), s. 235–257. <https://doi.org/10.1177/0004865811405260>
- Murphy K. i Cherney A. (2012). 'Understanding cooperation with police in a diverse society'. *British Journal of Criminology* 52(1), s. 181–201. <https://doi.org/10.1093/bjc/azr065>
- Murphy K. (2017). 'Procedural justice and its role in promoting voluntary compliance'. W P. Drahoš (red.) *Regulatory Theory: Foundations and Applications*. Australia: ANU Press, s. 43–58.
- Nascimento A.M., Andrade J. i De Castro Rodrigues A. (2023). 'The psychological impact of restorative justice practices on victims of crimes: A systematic review'. *Trauma, Violence, and Abuse* 24(3), s. 1929–1947. <https://doi.org/10.1177/15248380221082085>
- Pawlak B.J. (2018). 'The enforceability of the victim – offender mediation settlement in the context of the idea of restorative justice'. *Studia Iuridica Lublinensia* 27(3), s. 109–127. <https://doi.org/10.17951/sil.2018.27.3>
- Pemberton A., Aarten P.G.M. i Mulder E. (2017). 'Beyond retribution, restoration and procedural justice: The big two of communion and agency in victims'

- perspectives on justice'. *Psychology, Crime and Law* 23(7), s. 682–698. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2017.1298760>
- Pemberton A., Aarten P. i Mulder E. (2019). 'Stories as property: Narrative ownership as key concept in victims's experiences with criminal justice'. *Criminology and Criminal Justice* 19(4), s. 404–420. <https://doi.org/10.1177/1748895818778320>
- Pemberton A., Winkel F.W. i Groenhuijsen M. (2008). 'Evaluating victims experiences in restorative justice'. *British Journal of Community Justice* 6(2), s. 98–119.
- Piggott E. i Wood W.R. (2018). 'Does restorative justice reduce recidivism? Assessing evidence and claims about restorative justice and reoffending'. W T. Gavrielides (red.) *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London-New York: Routledge, s. 359–376.
- Rossner M. (2011). 'Emotion and interaction: A micro analysis of restorative justice'. *The British Journal of Criminology* 51(1), s. 95–119.
- Rossner M. (2013). *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rudolf A., Cichowicz-Major M., Matysiak M., Pałka S., Pieniążek W. i Przybył C. (2017). *Diagnoza stanu stosowania mediacji oraz przyczyn zbyt niskiej w stosunku do oczekiwanej popularności mediacji. Raport końcowy* [Diagnosis of the state of the use of mediation and the reasons for the popularity of mediation, which is too low in relation to the expected popularity. Final report]. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości.
- Schaible L.M. i Hughes L.A. (2011). 'Crime, shame, reintegration, and cross-national homicide: A partial test of reintegrative shaming theory'. *The Sociological Quarterly* 52(1), s. 104–131. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2010.01193.x>
- Scheuerman H.L., Gilbert T.N., Keith S. i Hegtvedt K.A. (2021). 'Discerning justice: clarifying the role of procedural and interactional justice in restorative conferencing'. *Contemporary Justice Review* 24(1), s. 4–23. <https://doi.org/10.1080/10282580.2020.1755843>
- Scheuerman H.L. i Keith S. (2015). 'Supporters and restorative justice: How does the intersection between offenders, victims and the community influence perceptions of procedural justice and shaming?'. *Restorative Justice* 3(1), s. 75–106. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1049872>
- Scheuerman H.L. i Keith S. (2022). 'Experiencing shame: How does gender affect the interpersonal dynamics of restorative justice?'. *Feminist Criminology* 17(1), s. 116–138. <https://doi.org/10.1177/15570851211034556>
- Scheuerman H.L. i Matthews S.K. (2014). 'The importance of perceptions in restorative justice conferences: The influence of offender personality traits on procedural justice and shaming'. *Justice Quarterly* 31(5), s. 852–881. <https://doi.org/10.1080/07418825.2012.690442>
- Sherman L.W. i Strang H. (2007). *Restorative Justice: The Evidence*. London: Smith Institute.
- Sherman L.W., Strang H., Angel C., Woods D., Barnes G.C., Bennett S. i Inkpen N. (2005). 'Effects of face-to-face restorative justice on victims of crime in four ran-

- domized, controlled trials'. *Journal of Experimental Criminology* 1(3), s. 367–395. <https://doi.org/10.1007/s11292-005-8126-y>
- Sherman L.W., Strang H., Barnes G., Woods D., Bennett S., Inkpen N., Newbury-Birch D., Rossner M., Angel C., Mearns M. i Slothower M. (2015a). 'Twelve experiments in restorative justice: The Jerry Lee program of randomized trials of restorative justice conferences'. *Journal of Experimental Criminology* 11(4), s. 501–540. <https://doi.org/10.1007/s11292-015-9247-6>
- Sherman L.W., Strang H., Mayo-Wilson E., Woods D.J. i Ariel B. (2015b). 'Are restorative justice conferences effective in reducing repeat offending? Findings from a Campbell Systematic Review'. *Journal of Quantitative Criminology* 31(1), s. 1–24. <https://doi.org/10.1007/s10940-014-9222-9>
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., Lorek D., Sołtysiak-Blachnik A. i Zawiejski P. (2012a). 'Mediacje karne w opiniach stron postępowania oraz sędziów i prokuratorów – wyniki badań ankietowych. Część I' [Criminal mediation in the opinions of litigants and judges and prosecutors – survey results. Part I]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 16(3), s. 133–152.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., Lorek D., Sołtysiak-Blachnik A. i Zawiejski P. (2012b). 'Mediacje karne w opiniach stron postępowania oraz sędziów i prokuratorów – wyniki badań ankietowych. Część II Opinie skazanych oraz sędziów i prokuratorów' [Criminal mediation in the opinions of litigants and judges and prosecutors – survey results. Part II Opinions of convicts, judges and prosecutors]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 16(4), s. 123–148.
- Smalcerz M. (2021). 'Projekt „Upowszechnienie alternatywnych metod rozwiązywania sporów poprzez podniesienie kompetencji mediatorów, utworzenie Krajowego Rejestru Mediatorów (KRM) oraz działania informacyjne” jako szansa na rozwój mediacji' [Project “Dissemination of alternative dispute resolution methods by increasing the competences of mediators, establishing the National Register of Mediators and Information Activities” as a Reason for Prosperity of Mediation in Republic of Poland]. W M. Romanowski (red.) *Mediacja: w kierunku ugody* [Mediation: Towards a settlement]. Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 23–32.
- Sorial S. (2021). 'Legal legitimacy and the relevance of participatory procedures'. W D. Meyerson, C. Mackenzie i T. MacDermott (red.) *Procedural Justice and Relation Theory. Empirical, Philosophical, and Legal Perspectives*. London-New York: Routledge, s. 141–156.
- Stojer-Polańska J. (2017). 'Opinie ekspertów na temat barier w rozwoju mediacji w Policji' [Experts' opinions on barriers to the development of mediation in the police]. W J. Czapska, M. Pękala, K. Pleszka, i M. Araszkiewicz (red.) *Mediacja. Teoria, normy, praktyka* [Mediation. Theory, norms, practice]. Wolters Kluwer, s. 606–622.
- Strang H., Sherman L.W., Mayo-Wilson E., Woods D. i Ariel B. (2013). 'Restorative Justice Conferencing (RJC) using face-to-face meetings of offenders and victims: Effects on offender recidivism and victim satisfaction. A systematic review'. *Campbell Systematic Reviews* 9(1), s. 1–59. <https://doi.org/10.4073/csr.2013.12>

- Sullivan D. i Tift L. (2008). 'Introduction: The healing dimension of restorative justice. A one-world body'. W D. Sullivan i L. Tift (red.) *Handbook of Restorative Justice A Global Perspective*. London-New York: Routledge, s. 1–16.
- Sunshine J. i Tyler T.R. (2003). 'The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing'. *Law and Society Review* 37(3), s. 513–548. <https://doi.org/10.1111/1540-5893.3703002>
- Suzuki M. (2020). 'From 'what works' to how it works' in research on restorative justice conferencing: the concept of readiness'. *The International Journal of Restorative Justice* 3(3), s. 356–373. <https://doi.org/10.5553/IJRJ.000049>
- Suzuki M. i Jenkins T. (2022). 'The role of (self-)forgiveness in restorative justice: Linking restorative justice to desistance'. *European Journal of Criminology* 19(2), s. 202–219. <https://doi.org/10.1177/1477370819895959>
- Suzuki M. i Wood W.R. (2017). 'Restorative Justice Conferencing as a 'holistic' process: convenor perspectives'. *Current Issues in Criminal Justice* 28(3), s. 277–292. <https://doi.org/10.1080/10345329.2017.12036075>
- Suzuki M. i Yuan X. (2021). 'How does restorative justice work? A qualitative metasynthesis'. *Criminal Justice and Behavior* 48(10), s. 1347–1365. <https://doi.org/10.1177/0093854821994622>
- Szczepaniak P. (2016). *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów* [Restorative justice in the rehabilitation of prisoners]. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Tamarit J. i Luque E. (2016). 'Can restorative justice satisfy victims' needs? Evaluation of the Catalan victim–offender mediation programme'. *Restorative Justice* 4(1), s. 68–85. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1110887>
- Tangney J.P., Stuewig J. i Martinez A.G. (2014). 'Two faces of shame: Understanding shame and guilt in the prediction of jail inmates' recidivism'. *Psychological Science* 25(3), s. 799–805. <https://doi.org/10.1177/0956797613508790>
- Tangney J.P., Stuewig J., Mashek D. i Hastings M. (2011). 'Assessing jail inmates' proneness to shame and guilt: Feeling bad about the behavior or the self?'. *Criminal Justice and Behavior* 38(7), s. 710–734. <https://doi.org/10.1177/0093854811405762>
- Tankebe J. (2009a). 'Policing, procedural fairness and public behaviour: A review and critique'. *International Journal of Police Science and Management* 11(1), s. 8–19. <https://doi.org/10.1350/ijps.2009.11.1.105>
- Tankebe J. (2009b). 'Public cooperation with the Police in Ghana: Does procedural fairness matter?'. *Criminology* 47, s. 1265–1293. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2009.00175.x>
- Tankebe J. (2013). 'Viewing things differently: The dimensions of public perceptions of police legitimacy'. *Criminology* 51(1), s. 103–135. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2012.00291.x>
- Ttoli M.M. i Farrington D.P. (2008). 'Reintegrative shaming theory, moral emotions and bullying'. *Aggressive Behavior* 34(4), s. 352–368. <https://doi.org/10.1002/ab.20257>
- Tyler T.R. (2003). 'Procedural justice, legitimacy, and the effective rule of law'. *Crime and Justice* 30, s. 283–357. <https://doi.org/10.1086/652233>

- Tyler T.R. (2004). 'Enhancing police legitimacy'. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 593(1), s. 84–99. <https://doi.org/10.1177/0002716203262627>
- Tyler T.R. (2006). 'Psychological perspectives on legitimacy and legitimation'. *Annual Review of Psychology* 57, s. 375–400. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.57.102904.190038>
- Tyler T.R. i Lind E.A. (1992). 'A relational model of authority in groups'. *Advances in Experimental Social Psychology* 25, s. 115–191. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60283-X](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60283-X)
- Tyler T.R., Sherman L., Strang H. i Barnes G.C. (2007). 'Reintegrative shaming, procedural justice, and recidivism: The engagement of offenders' psychological mechanisms in the Canberra RISE drinking-and-driving experiment'. *Law and Society Review* 41(3), s. 553–585. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2007.00314.x>
- Umbreit M.S. (2000). *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims*. Minnesota: Center for Restorative Justice and Peacemaking.
- Umbreit M.S., Vos B. i Coates R.B. (2004). 'Victim-offender mediation: Three decades of practice and research'. *Conflict Resolution Quarterly* 22, s. 279–303. <https://doi.org/10.1002/crq.102>
- Vaandering D. (2013). 'A window on relationships: Reflecting critically on a current restorative justice theory'. *Restorative Justice* 1(3), s. 311–333. <https://doi.org/10.5235/20504721.1.3.31>
- Varfi T., Parmentier S. i Aertsen I. (red.) (2014). *Developing Judicial Training for Restorative Justice: Towards a European Approach. Final Research Report*. Luven: European Forum for Restorative Justice.
- Van Camp T. i Wemmers J.-A. (2013). 'Victim satisfaction with restorative justice: More than simply procedural justice'. *International Review of Victimology* 19(2), s. 117–143. <https://doi.org/10.1177/0269758012472764>
- Van Ness D.W. (2005). *An Overview of Restorative Justice Around the World. Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice*. Bangkok: International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy.
- Van Ness D.W. i Strong K.H. (2015). *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*. Waltham: Anderson Publishing.
- Włodarczyk-Madejska J. (red.) (2022). *Mediacja w postępowaniu sądowym: wyniki badań aktowych i analiz statystycznych* [Mediation in court proceedings: Results of criminal case files research and statistical analysis]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości.
- Wójcik D. (1999). 'Problematyka dyskusji' [Key subject areas of discussion]. W B. Czarnecka-Działuk i D. Wójcik (red.) *Mediacja. Nieletni przestępca i ich ofiary* [Juvenile offender-victim mediation]. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 148–155.
- Zalewski W. (2006). *Sprawiedliwość naprawcza początek ewolucji polskiego prawa karnego?* [Restorative justice the beginning of the evolution of Polish criminal law?]. Gdańsk: Arche.
- Zehr H. (1990). *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*. Scottsdale: Herald Press.

- Zielińska E. (2017). *Mediacja w sprawach karnych o przemoc w rodzinie – skala i efektywność w praktyce polskiego wymiaru sprawiedliwości* [Mediation in criminal cases of domestic violence – scale and effectiveness in the practice of the Polish justice system]. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Zielińska E. i Klimczak J. (2020). *Zakres stosowania mediacji w sprawach karnych w praktyce wymiaru sprawiedliwości* [The extent of the use of mediation in criminal cases in the practice of justice]. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Zinsstag E., Teunkens M. i Pali B. (2011). *Conferencing: A Way Forward for Restorative Justice in Europe (Final Report of JLS/2008/JPEN/043)*. Leuven: European Forum for Restorative Justice.

Źródła internetowe

- Ministerstwo Sprawiedliwości (b.d). *Informator Statystyczny Wymiaru Sprawiedliwości* [The statistical guide of the Ministry of Justice], Isws.ms.gov.pl. Dostęp online: <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> [27.03.2024].

Akty prawne

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW. Dz. Urz. UE z 14.11.2012, L 315, s. 57–73 [Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of The Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. Official Journal of the European Union of 14.11.2012, L 315, pp. 57–73].
- Rekomendacja Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych. Przyjęta przez Komitet Ministrów 3 października 2018 r. na 1326 posiedzeniu Przedstawicieli Ministrów [Recommendation CM/Rec(2018)8 of the Committee of Ministers to member States concerning restorative justice in criminal matters. Adopted by the Committee of Ministers on 3 October 2018 at the 1326th meeting of the Ministers' Deputies].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych. Dz.U. z 2015 r., poz. 716 [Regulation of the Minister of Justice of May 7, 2015 on mediation proceedings in criminal cases. Journal of Laws of 2015, item 716].
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Dz.U. z 2016 r., poz. 1137 ze zm. [Act of June 6, 1997 – Penal Code. Journal of Laws of 2016, item 1137 as amended].